STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

NIEUWSBRIEF BOUWHISTORIE

Nr. 62 • MEI 2017

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

Bestuur

mr. J.C. (Koos) de Looff (voorzitter)
e-mail: koosdelooff@kpnplanet.nl

drs. H.P. (Henk) Jansen (secretaris)
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

drs. B. (Birgit) Dukers
e-mail: birgit.dukers@buro4.nl

drs. E. (Edwin) Orsel
e-mail: e.orsel@erfgoedleiden.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. A.K. (Agnes) Hemmes
e-mail: a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

Adviseurs

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

Stichting Bouwhistorie Nederland

Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264 (Henk Jansen)
www.bouwhistorie.nl
Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Donateurs

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 25,- (voor studenten € 20,-) over te maken op: **NL12INGB0000273441**, t.n.v. **Penningmeester SBN, Nijmegen**.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN.
De Nieuwsbrief bevat verslagen over platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse Donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden recent verschenen publicaties besproken.
Voor vragen en adreswijzigingen:
secretaris@bouwhistorie.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

INHOUD

NUMMER 62 · MEI 2017

Van de redactie 2
Van het bestuur 3
Studiedag SBN: 16 december 2016 5
Hans Vlaardingerbroek: *Het Trippenhuis in Amsterdam* 5
Reinout Rutte: *Historische geografie en stadsvorming* 8
Vivianne de Prouw: *Paleis Soestdijk en de 'verdwaalde' knuppelbrug* 11
Natasja Hogen: *De historische badkamer (1800-1940). Onbekend maakt onbemind?* 12
Edwin Orsel: *Waardenkaart als instrument* 15
Aart Oxenaar: *Verval en vernieuwing, bouwhistorie en het veranderend beeld van de stad* 18
Marie-Thérèse van Thoor: *Tijdelijk (en) waardevol* 20
Robert Jan Quarles van Ufford: *Nationale Monumentenorganisatie* 22
Jan Kolen: De 'biografie van het landschap'. Gelaagdheid van landschap, bodem en gebouw 23
Bouwhistorisch Platform: 22 februari 2017 26
Bart Klück: *Wie (A)rcheologie zegt, moet ook (B)ouwhistorie zeggen. Markt 35 - Varkenmarkt 1, Roermond* 26
Frans Kipp: *De verdwenen toren van Harderwijk* 29
Bart Klück: *De toren van Thorn* 31
Dirk J. de Vries: *Vleeshuizen in de Lage Landen: slagers onder stedelijk toezicht* 32
Marieke Kuipers: *De Ethiek van het bewaren. Herkomst en toekomst omgaan met monumenten* 35
Artikelen:
Jacqueline de Graauw: *De monumentale bruggen en hekken van landgoed De Tempel* 38
Edwin Orsel: *Uitzondering op de regel* 53
Michel van Dam: *Voorstraat 54/Lindenplein 2 in Noordwijk-Binnen* 60
De OLV-kathedraal van Doornik: Promotieonderzoek van Jeroen Westerman 69
Gezocht: Webmeester(s) M/V 71
Boekbespreking 72
Korstmossen en muurbloempjes 76

VAN DE REDACTIE

De Nieuwsbrief SBN heet voortaan de Nieuwsbrief Bouwhistorie. Een kleine verandering zullen jullie denken. Klopt, wij van de redactie vinden de ietwat eufemistische term 'nieuwsbrief' wel mooi, dus die houden we er in. Sinds dit nummer heeft de Nieuwsbrief Bouwhistorie een nieuwe hoofdredacteur. De meeste van de lezers zullen mij wel (van gezicht) kennen van de verschillende bijeenkomsten en platforms van de SBN. Voor de bouwhistorici die minder uithuizig zijn zal ik me even voorstellen. Ik ben Annemiek en ik ben géén bouwhistoricus. Wel ben ik bovenmatig geïnteresseerd in gebouwen, hun vorm, functie, geschiedenis en het verhaal achter het gebouw, liefst op detailniveau. Ik studeerde architectuurgeschiedenis in Utrecht en ben al meer dan tien jaar werkzaam bij Uitgeverij Matrijs, waar ik boeken maak. Boeken over allerlei historische onderwerpen en gelukkig ook regelmatig over gebouwen (zo zijn we momenteel druk bezig met het boek van John Veerman over het Begijnhof in Breda). En daar word ik dan blij van. Vandaar dat ik in mijn vrije tijd bijeenkomsten van de SBN ging bezoeken en mezelf aanmeldde voor de redactie van de Nieuwsbrief. Redactionele ervaring genoeg, maar zo'n artikel als dat van Edwin Orsel zit ik toch te lezen met de Haslinghuis erbij, omdat ik al die windschoren en dekbalkspanten niet direct voor me zie. Gelukkig is de redactie van de Nieuwsbrief uitgerust met enkele zeer gerenommeerde bouwhistorici, die mijn gebrek aan technische kennis ruimschoots compenseren. En ik stel het ook zeer op prijs dat mijn voorganger Arendie blijft meelezen en redigeren, ik wil haar hier graag bedanken voor haar jarenlange inzet als hoofdredacteur en ik hoop dat ze nog lang aan boord blijft.
Er zijn meer wisselingen in de redactie. Willard van Reenen zwaaide af en de redactie is twee nieuwe leden rijker: welkom Mariël Urbanus en Patrick Bosman. Achter de schermen ben ik al druk bezig met het maken van plannen voor vernieuwing van formaat en vormgeving van de Nieuwsbrief. Ook heb ik wat spellingsregels ingesteld en aangepast (de eeuwen voluit: het heeft binnen de redactie al een mooie discussie opgeleverd). Ik zal jullie gerust stellen: aan de inhoud zal weinig veranderen. Het idee blijft om de Nieuwsbrief een platform te laten zijn voor prachtige bouwhistorische bevindingen zoals die van Michel van Dam, afgewisseld met verslagen van de bijeenkomsten, de korstmossen en recensies van publicaties in het vakgebied. Het lijfblad voor de SBN-familie. Wat mij betreft is het ook een plek om wat verder te kijken, zoals naar de minder vaak onderzochte bruggen en hekken in het artikel van Jacqueline de Graauw. De Nieuwbrief moet voor de bouwhistorici ook een prikkelend blad zijn, met de blik af en toe naar buiten gericht. De gehele historische gebouwde

omgeving is interessant, waar naast 'harde' bouwhistorie ook plaats is voor verhalen met aandacht voor architectuur en interieuraspecten. Wie weet wordt de Nieuwsbrief dan ook buiten onze kring van SBN-leden opgepikt (en dat kan natuurlijk weer leiden tot nieuwe leden!). Ook in dit nummer is plek voor een mooie variatie van artikelen. Ik wil jullie oproepen vooral ideeën en artikelen in te (blijven) sturen. In de nieuwe rubriek Bouwfragmenten en Brokstukken is plek voor korten stukjes: ontdekkingen, losse flodders en alles wat eigenlijk zonde is om 'op de plank te laten liggen'. Het is de plek om bevindingen te delen met collega's, om de gezamenlijke kennis te vergroten. Schroom dus niet om informatie te delen! De Nieuwsbrief kan niet zonder jullie bestaan.

Annemiek te Stroete

VAN HET BESTUUR

Inmiddels hebben we op twee momenten stilgestaan bij het 25-jarig jubileum van de Stichting Bouwhistorie Nederland. Dat was bij de donateursdag op 5 november in Breda en bij de studiedag met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 16 december jongstleden. Bij deze gelegenheden is het jubileumboek *Het gebouw als bewijs* aangeboden en al door veel aanwezigen aangeschaft.
De voorbereidingen voor de volgende studiedag, dit keer op 15 december, zijn al gestart. Dit keer besteden we aandacht aan een grote variatie aan verdedigingswerken. Voor het zover is volgen nog twee platforms, andermaal samen met de RCE.
In de vorige Nieuwsbrief is het nieuwe beleidsplan van de SBN aangekondigd, maar op dit moment is het nog niet afgerond. Het bestuur zal dat tussentijds, dus voor de volgende Nieuwsbrief, wel via de website presenteren en om reacties vragen.
Het bestuur wil ook de ontwikkelingen volgen op het gebied van relevante wetgeving en daar mogelijk op inspelen. Het gaat dan vooral om de Omgevingswet en de toepassing van de wetgeving in omgevingsplannen. De wet is van betekenis voor historische structuren en gebouwen, waaronder

alle beschermde monumenten, en dit vraagt dus ook om veel input vanuit de bouwhistorie.
Een heel ander onderwerp is de promotie van Ronald Glaudemans. Hij is een van de oprichters van de SBN en was in de begintijd een van de bestuursleden. Op 18 april promoveerde hij op zijn proefschrift over de bouwgeschiedenis en de bouwsculptuur van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch. Het bestuur feliciteert Ronald van harte met dit bijzondere werk en deze prestatie!
Bij de studiedag in december werd Arendie Herwig-Kempers door voorzitter Koos de Looff bedankt voor de vele jaren dat zij hoofdredacteur was van de Nieuwsbrief. Zij zorgde ervoor dat de Nieuwsbrief nog beter en fraaier werd en inmiddels volledig in kleur verschijnt. Haar rol is inmiddels overgenomen door Annemiek te Stroete, die ongetwijfeld ideeën heeft de Nieuwsbrief verder te verbeteren.
Het bestuur nam inmiddels afscheid van Ronald Stenvert en Marieke van Zanten, na respectievelijk acht en vier jaar lid van het bestuur te zijn geweest. Bijzonder veel dank voor hun grote inzet namens het 'zittende' bestuur! We zijn blij dat inmiddels bouwhistorica Agnes Hemmes de gelederen is komen versterken, nadat zij eerder al deel uitmaakte van de redactie.

Henk Jansen
Secretaris

Vrijdag 16 december 2016 RCE Amersfoort

In 2016 bestond de SBN 25 jaar en dat was de reden om aan dit jubileum een studiedag te wijden in de inmiddels bekende goede traditie op een vrijdag aan het eind van het jaar. De opzet van deze 'jubeldag' was om een kader te scheppen voor evaluatie en perspectief op de bouwhistorie vooral gezien door de ogen van collega's uit aangrenzende vakken; met name historici, archeologen en architectuurhistorici.
De sprekers waren gevraagd naar stellingen voor de discussie aan het eind. Uit deze afsluitende discussie kwam vooral naar voren dat bouwhistorisch onderzoek leesbaar, bruikbaar en overdraagbaar moet zijn, dat kennisuitwisseling belangrijk en dat het 'grote verhaal' onmisbaar is. Van die toenemende aandacht voor valorisatie - waarbij onderzoekskennis gedeeld wordt met het grotere publiek - en het grotere verhaal. Daartoe is een aanzet gemaakt met het net verschenen boek *Het gebouw als bewijs*.

Trapsgewijs onderzoek: het Trippenhuis in Amsterdam
Hans Vlaardingerbroek, Bureau Vlaardingerbroek, architect en bouwhistoricus

Onder de titel *Het project verkeersruimten 2006-2014* presenteert Hans Vlaardingerbroek het relaas van de restauratie van het Trippenhuis in twee fasen, waarbij bouw- en kleurhistorisch onderzoek een belangrijke rol hebben gespeeld.
Het Trippenhuis, Kloveniersburgwal 29 te Amsterdam, is gebouwd in 1660-1662 naar ontwerp van architect Justus Vingboons. In 1732 werd het zuidelijk huisdeel verbouwd door Elisabeth van Loon. Koning Lodewijk Napoleon richtte in 1808 het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten op met vanaf 1812 een vestiging in het Trippenhuis. De huidig aanwezige Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) is de opvolger van dit instituut. In 1815-1817 vonden uitgebreide verbouwingen plaats en decoreerde architect Abraham van der Hart het Trippenhuis opnieuw. Het pand werd toen in gebruik genomen als Rijksmuseum. Na het vertrek van het museum in 1885 vond de eerste restauratie plaats, verdere restauraties vonden plaats vlak na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw.
Basis voor de gebruiksgeschiedenis en een aanzet voor bouwhistorisch

Kleurentrappen gemaakt in 2006. (foto R. Jongsma, 2006)

onderzoek zijn de publicaties van Meischke en Reeser *Het Trippenhuis* (1983) en van Henny Brouwer *Bouwhistorische Documentatie en Waardebepaling* (1985). Het laatstgenoemde is een gedetailleerd maar onaf en ongeredigeerd onderzoek. Het werd uitgewerkt naar voorbeeld van de documentaties van de toenmalige Rijksgebouwendienst, opgezet door Nusselder.
Het eerste onderzoek van de verkeersruimten, kort gezegd het begin van het 'vogeltjesonderzoek', en de resultaten van de restauratie uit 1992 waren weinig bevredigend. Dankzij een later uitvoerig onderzoek door archivaris Henk Hovenkamp en een rapport van het BBA, een 'Ruimteboek', kwam het tot een afronding van een eerste, voorbereidende fase. In 2006 beschikte men over een kleuronderzoek en het rapport *Onderzoek en Verkeersruimten* door Jongsma en Verweij. Deze documentatie met vele kleurtrappen vormde vervolgens de basis voor het werk van Vlaardingerbroek als architect. Zijn opdracht was om de bouwhistorische gegevens te vertalen in architecturale oplossingen en die visueel inzichtelijk te maken. Dit leidde tot een waardestelling en plannen voor de restauratie (Vlaardingerbroek, *Tweede versie Restauratievisie 2006, Restauratievisie werkzaamheden 2011-2012 en een Restauratievisie werkzaamheden 2011-2012, Revisie, februari 2016*).
De vraag was welke historische bouwfase als uitgangspunt gekozen zou worden, een bij vele restauraties voorkomend dilemma. Overtuigend kwam naar voren dat het zeventiende-eeuwse beeld prioriteit zou moeten krijgen, zonder dat dit ten koste zou gaan van Van der Harts toevoegingen uit 1817. Met vier punten kwam de spreker tot een waardeanalyse van het Trippenhuis:

a. het is een zeventiende-eeuws topmonument wat betreft architectonische samenhang, zowel in structuur, afwerking en de ruimtelijke kwaliteit;
b. de ruimtewerking en de afwerking zijn bewaard gebleven;
c. de binnenruimten zijn goed bewaard en zeldzaam;
d. de voorstellingen hebben een hoge kwaliteit.

De uitvoering van het restauratiewerk zou op basis van het kleuronderzoek plaatsvinden. Dankzij zorgvuldige begeleiding, ook tijdens de restauratie, zijn boeiende vondsten gedaan, onder andere zeventiende-eeuws 'albast'-stucwerk. Vruchtbaar was ook de samenwerking tussen de architect en andere bouwhistorici bij het vinden van oplossingen voor de kleurstellingen en de plaatsing of verwijdering van gangdeuren.

De gang op de verdieping na de restauratie. (Foto auteur, 2016)

Bijna in het hele huis is op het hout een verflagenpakket aanwezig dat uit de zeventiende-eeuwse bouwtijd dateert. De deuren in de begane grond-gang van het rechterhuis hadden goed te beoordelen, oorspronkelijke schilderingen. De plafonds in de gangen waren door de restauraties behoorlijk beschadigd, maar wel te restaureren. De architectuuronderdelen op de etages leverden grijze tinten op en op het stucwerk kwam een zachtgele kleur tevoorschijn.

Vlaardingerbroek wijst tenslotte op de problematiek dat er bij rapporten vaak waardenstellingen ontbreken en dat ruimteboeken over het algemeen niet erg zinvol en vaak te weinig onderbouwd zijn. Ander onderzoek komt vaak te laat. De conclusie is dan ook dat bescheidener onderzoek, maar wel op tijd, beter is dan uitgebreid, maar te laat verricht onderzoek.

Aanduidingen als 'hoge en positieve monumentwaarde' zijn verwarrende begrippen doordat beleidsmakers verschillend omgaan met de consequenties van de monumentwaarden voor de planvorming. Het blijkt tevens dat gemeenten en beleidsmakers vaak niet gelijk denkend zijn.

Hij komt tot de conclusie, dat vooral de communicatie van groot belang is. Het toegankelijk maken voor de gebruiker en de uitleg zijn wezenlijk voor planvorming en bij interventies. Dit geeft de draagkracht voor het verdere verloop van het restauratiewerk.

ES

Historische geografie en stadsvorming
Reinout Rutte, TU Delft

Het is niet eenvoudig om greep te krijgen op de materie van en een methodiek te ontwikkelen voor het onderzoek naar stadsvorming. Alhoewel de diversiteit groot is, zijn er ook veelvuldig overeenkomsten. Er moet worden vergeleken tussen nederzettingen met uiteenlopende plattegrondvorm, straatpatroon en worden gekeken naar de stad in het cultuurlandschap, dat wil zeggen patronen van steden in het landschap, verbonden door infrastructuur. Hoe onderscheiden wij soorten en maten (bijvoorbeeld Sticht en Oversticht), waarbij economische en politieke factoren ook bepalend zijn, de waterinfrastructuur met havens en waterlopen, de handelsstromen en handelsroutes? En wat zijn relevante thema's voor de bouwhistorie?
Een belangrijk uitgangspunt is de grote verzameling van zestiende-eeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer (1550-1570). Rutte is tot de volgende indeling gekomen:
1. De oudste steden (tiende-elfde eeuw), als Utrecht, Nijmegen, Tiel, Deventer, Maastricht, Brugge, Antwerpen etc.
2. Tweede generatie steden (elfde-twaalfde eeuw), als Vlaardingen, Dordrecht, Zaltbommel, Arnhem, Zutphen, Zwolle, Kampen, Groningen, Muiden.
3. 'Burg'-steden en havens in Zeeland (twaalfde-dertiende eeuw), zie Zierikzee, Middelburg, Oostburg, Aardenhout, Axel, Hulst etc.
4. Steden ontstaan door landsheerlijke stedenpolitiek en stadsplanning (1160-1260), als Bergen op Zoom, Breda, Geertruidenberg, Heusden, 's-Hertogenbosch, Wageningen, Amersfoort, Harderwijk etc.
5. Derde generatie steden (eind twaalfde-dertiende eeuw), als Delft, Den Haag, Leiden, Alkmaar etc.
6. Havens in het westen (1270-1400), zie Rotterdam, Gorinchem, Gouda, Woerden etc.
7. Laatmiddeleeuwse steden (1270-1400), bijvoorbeeld Culemborg, Vianen, Nieuwpoort, Montfoort, Buren, Leerdam, Woudrichem, Wijk bij Duurstede, Hattem etc.

Aan de hand van overzichtskaarten legt Rutte de periodisering nader uit.
De studie van de plattegronden leidt volgens hem tot een driepolig model, waarbij het ontstaan en de ontwikkeling van de stad duidelijk worden bepaald door stedenpolitiek en stadsplanning (1160-1260, zie steden, indeling 4.).
Dit driepolig model is gekenmerkt door de drie factoren: a. de heer, b. de opbloeiende economie en c. ondernemende lieden. Deze drie hebben op hun beurt weer onderlinge betrekkingen. In samenhang en op schaalniveau tekenen zich plattegronden en patronen van steden in het landschap af, dus regio's of groepen met verwante plattegronden. Het betreft de gebieden Holland, Brabant, een boven-Rijns Gelre en het meer zuidelijke, Limburgse Gelre.
Een kaart toont de handelsstromen bij benadering (gestippelde lijnen), die gerelateerd zijn aan havens en steden van Zeeland en Vlaanderen. Duidelijk wordt dan dat er in de loop van de middeleeuwen een transformatie van het

landschap ontstaat, mede veroorzaakt door een verandering van de infrastructuur, door de aanleg van waterlopen, dijken, wegen. De eveneens verschuivende handelsroutes, met havens en steden, verwijzen in verschillende kleuren naar periodes. Te herkennen zijn patronen van plattegronden, met overeenkomstige elementen zoals de situering van haven en markt.
Rutte heeft verder de stadswording met de nieuwe methodiek onder de loep genomen (politiek, handelsstromen, transformatie landschap) en met een collega getoetst voor een groter gebied, namelijk de Lage Landen. De Hollandse havens in het westen (1270-1400) zijn langs grote rivieren gesitueerd en/of aan een dam (Rotterdam, Schoonhoven) en/of hebben een verbinding met andere waterlopen (Rotte, Gouwe). Uit een kaartenreeks van G. Borger e.a. valt te concluderen, dat rond 1200 in het gebied veel land is ontgonnen en vervolgens ingericht. Drie eeuwen later, in 1500, is het landschap verstedelijkt en bestaat er fijnmazige waterinfrastructuur. Een periode van bedijking en stadsvorming is daaraan vooraf gegaan. In het noorden was het land minder bedijkt, wat verklaart dat daar een 'vernatting' plaatsvond (zie de Noord-Hollandse en Friese gebieden en de aldaar gesitueerde steden).

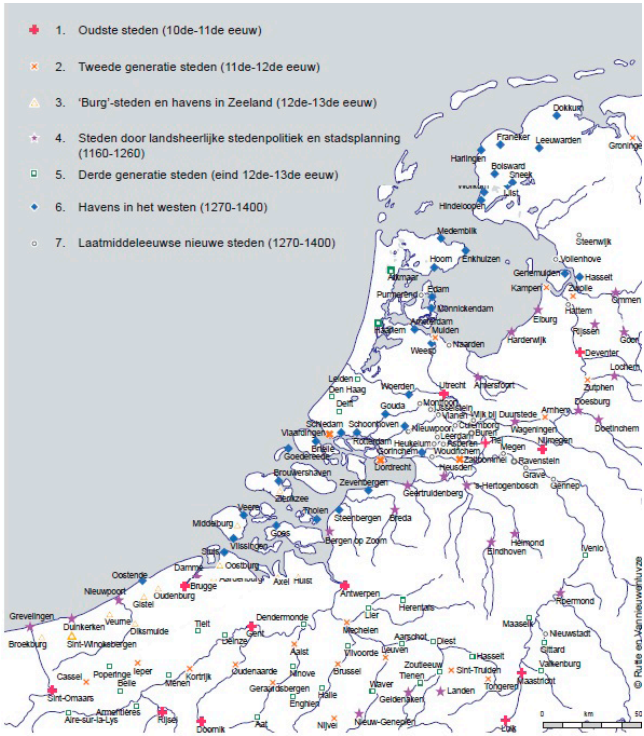

Overzichtskaart steden in Lage Landen. (afb. R. Rutte)

Levert de ontwikkelde methodiek ook relevante thema's op voor bouwhistorie? Vele kaarten van steden met toegevoegde, gekleurde lijnen en vlakken worden in sneltreinvaart getoond. Door vergelijkend en systematisch kijken onderscheidt Rutte:

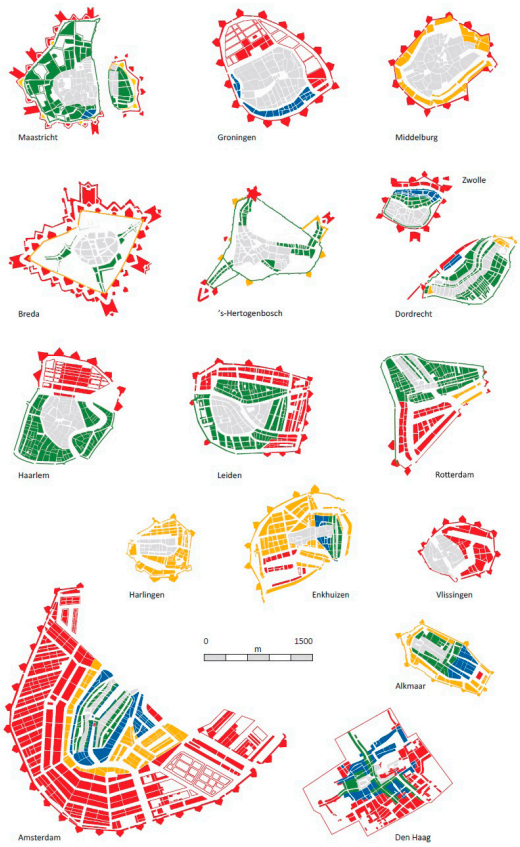

Tien stadsplattegronden: soort stadswording, ook uitbreiding naar functie en motief. (afb. R. Rutte)

1. **Soorten stadswording** - ontwikkeling in fasen > snel en gepland of langzaam en onregelmatig. Voorbeelden zijn steden als Utrecht en Den Bosch. Ook het hierboven genoemde driepolige model speelt hierbij een rol. Uitbreidingen en nieuwe aanleg worden gekenmerkt door regelmatige straatpatronen (na 1250). De soort is ook bepaald door de functie. Zo ontwikkelde Leiden zich tot textielstad en kreeg Breda in de zeventiende eeuw een vestingfunctie. Bij Haarlem zien wij een dergelijke breuk in de stadswording niet, maar vindt een geleidelijke ontwikkeling plaats.
2. **Ondergrond en structuur van het landschap** > structuur stadsplattegrond + verkaveling en percellering. Na ontginning van bestaande structuren (veen, zandruggen, waterlopen) ontstaan verkavelingen en stratenpatronen, en ook weer nieuwe, ordenende elementen. Voorbeelden zijn Gouda en Naarden met later uitgevoerde dwarse structuren. De spreker vraagt zich af of bij de breedte van de kavels rekening is gehouden met de lengte van het beschikbare hout.
3. **Infrastructuur,** van havens, waterwegen, wegen (op dijken) en markten. Ook hiervoor is Gouda een mooi voorbeeld, of Vlissingen, Tholen en Goedereede. Deze hebben een stadsplattegrond in verband met hun ligging en een economisch profiel, als markt voor de omgeving en handel op langere afstand. Vanwege de geleidelijke

verzanding werden rivieren, havens, grachten uitgegraven of verdiept, tevens door aanplempingen versmald, zie Amsterdam, Dordrecht, Leiden, Rotterdam, of er werden nieuwe havens gecreëerd zie Dordrecht.
4. **Binnenstedelijke verandering**, bijvoorbeeld ten gevolge van krimp of de Reformatie. Ook verdichting speelde een rol, zie Deventer in 1560-1650. In dezelfde periode werden in Haarlem talrijke kloosterterreinen voor nieuwbouw gebruikt. In de achttiende-begin negentiende eeuw zien wij daar ook het begin van leegloop van de stad, wat geïllustreerd wordt door onbebouwde binnenterreinen.
Voor vele onder de platformtoehoorders zijn het zeer herkenbare onderwerpen. Door vergelijken en periodiseren komt Rutte inderdaad tot het groeperen van stadswording op basis van soort, vorm, stadsplattegrond, ligging/patroon in het landschap, verbindingen infrastructuur/handelsroutes. Er zou nog meer vergelijkend onderzoek naar stedenbouwkundige praktijk en regel- en wetgeving kunnen worden gedaan. Zijn stelling is dat de methodiek vruchtbaar is voor zowel stadsgeografisch en bouwhistorisch als archeologisch onderzoek.

ES

Paleis Soestdijk en de 'verdwaalde' Knuppelbrug
Vivianne de Prouw, studeert bouwkunde aan de Hogeschool van Amsterdam en loopt stage bij het Rijksvastgoedbedrijf

Een ingelast praatje, of eigenlijk meer een vraag! Vivianne de Prouw is stagiair bij het Rijksvastgoedbedrijf en een van haar projecten loopt bij Paleis Soestdijk. Werknemers van Paleis Soestdijk vonden onderdelen van een object vermoedelijk afkomstig van een brug, die veel te interessant leken te zijn om los te laten liggen. Het bleken gietijzeren onderdelen in de vorm van takken, die samen een knuppelbrug gevormd zouden hebben. Er is een eerste poging gewaagd om deze brug te reconstrueren maar men kwam daar toen niet uit. De Prouw probeerde opnieuw de verschillende onderdelen als een puzzel in elkaar te passen en

De onderdelen van de knuppelbrug. (foto Vivianne de Prouw)

zo de brug te reconstrueren, hierbij gebruikmakend van aanhechtpunten en repetitieve onderdelen. Ze is een eindje gekomen, er is nu een kwart in elkaar gezet, en ze heeft een aantal vragen: zijn er analogieën bekend? Zijn er tips voor verbetering van werkwijze? Weet iemand de eventuele ontwerper en/of producent van deze Knuppelbrug?
Uit de zaal komen verschillende tips en suggesties, maar een knuppelbrug van gietijzer lijkt nergens eerder bekend. De suggestie dat het geen brug, maar een hek is lijkt dus relevant. Verder wordt opgemerkt dat de vorm erg doet denken aan de cementrustiek, dus wellicht zijn er in die hoek aanwijzingen te vinden.

ATS

De historische badkamer (1800-1940). Onbekend maakt onbemind?

Natasja Hogen, architectuurhistorica en docent Architectonische Techniek (Hogeschool van Amsterdam)

De toegevoegde waarde van bouwhistorisch onderzoek is bij het onderwerp van de lezing van Natasja Hogen over historische badkamers vooral gelegen in datgene wat je niet ziet, namelijk de techniek achter de badkamer. Er was nog heel wat voor nodig om een warm bad te kunnen nemen; de aanleg van een leidingstelsel en riolering voor de aan- en afvoer van water, de installaties die nodig zijn voor het verwarmen van het water, het verwarmen van de ruimte zelf en het bad zelf had een aanzienlijk gewicht en behoefte dus ook op solide wijze gefundeerd te worden. De introductie van dit comfort in het woonhuis en de invloed die dit heeft gehad op de plattegrond en de architectuur van het woonhuis vanaf de achttiende eeuw is één van de aspecten die in het onderzoek van Hogen centraal staat. Tot nu toe zijn circa 60 voorbeelden van historische badkamers door haar geïnventariseerd. De fraaiste voorbeelden laat Hogen in haar lezing de revue passeren.

Een van de oudst bekende badkamers is die van kasteel Heeze. De badkamer dateert uit 1797 en sloot aan bij een nieuwe trend. Bij gebrek aan techniek (riolering) en rekening houdend met het zware gewicht van het bad, werd dit vertrek ingericht op de begane grond. Het water was afkomstig uit de Aa en werd in een speciaal daarvoor ingericht vertrek ernaast verwarmd. Het hoef-ijzervormige zwart marmeren bad is verdiept in de marmeren vloer opgenomen. Een opmerkelijk detail zijn de witte stippen die in de rand zijn opgenomen. Is dit slechts ter deocaratie of zouden deze ook nog een functie hebben? Hogen vermoedt het laatste: de stippen lichten namelijk op in de duisternis die ontstond zodra de luiken werden gesloten om in privacy te kunnen baden en moesten zo voorkomen dat men in het bad viel.
Met het volgende voorbeeld – de badkamers van Jachthuis Sint Hubertus –

maken we een sprong in de tijd. De badkamers van dit buitenverblijf werden door de architect H.P. Berlage in 1914 voor het echtpaar Anton en Helene Kröller-Müller ontworpen. In alle opzichten straalden deze badkamers de nieuwste ideeën over comfort en hygiëne uit en waren de modernste installatietechnieken toegepast. De vertrekken waren voorzien van verlichting en een ventilatiesysteem. Naast een kleine elektrische radiator, waren de badkamers uitgerust met verchroomde handdoekradiatoren. De vloer en de wanden waren bekleed met gladde keramische tegels die goed schoongemaakt konden worden. Het geraffineerde kleurenpalet – in het getoonde voorbeeld geel, wit en zwart – was van de hand van de kunstenaar Bart van der Leck. Het Jachthuis telde maar liefs negen badkamers, waarvan ook één aantal voor het personeel. In die tijd waren dit soort voorzieningen nog een grote luxe voor de 'gewone burger'.

Eén van de oudst bekende badkamers, namelijk het zwart marmeren verzonken bad van kasteel Heeze uit 1797. (foto RCE)

Historische badkamers zijn kwetsbaar erfgoed. De interieurs zijn modegevoelig, gelden doorgaans ook als een persoonlijke uiting van de eigenaar (iedereen zal de reflex herkennen bij de koop van een nieuw huis de badkamer en de keuken te willen vernieuwen) en door de snel veranderende installatie-technische ontwikkelingen zijn er relatief weinig historische badkamers bewaard gebleven. Naast de nog bestaande voorbeelden, blijken bouwtekeningen daarom ook een goede bron van informatie voor de verdwenen voorbeelden. Zoals bijvoorbeeld de badkamer die Abraham van der Hart rond 1795 tekende in zijn ontwerp voor het landhuis Elsenburg in de omgeving van Maarssen. Op de bel-etage bevond zich, naast vier secreten, ook een badkamer met een in de vloer verzonken bad. De stookplaats en de pomp voor de aanvoer van het water bevonden zich, net als bij kasteel Heeze, in het naastgelegen vertrek.

Een bijzonder type bad is het bad met een houten binnenkuip. Behalve uit archiefstukken is een dergelijk bad ook bekend van het landhuis De Wildenborg. Dit ovaalvormige bad is aan de binnenzijde afgewerkt met crèmekleurige keramische tegels. Maar daarnaast is ook een houten binnenkuip aangebracht die het zitcomfort in het bad ongetwijfeld vergrootte. Het voorbeeld dateert van kort na 1780. Wanneer niet gebruikt, kon het bad worden afgedekt.

Naast bouwtekeningen vormen catalogi en verkoopbrochures voor sanitaire artikelen uit binnen- en buitenland voor Hogen eveneens een belangrijke bron. Het aardige is dat naast de genoemde losse artikelen, in dit soort catalogi ook suggesties werden gedaan voor de inrichting van de hele badkamer, vaak rijkelijk geïllustreerd met voorbeeldplaatjes. Wat bij deze negentiendeeeuwse voorbeelden vooral opvalt is de zeer uitbundige decoratie van het sanitair. Hogen vermoedt dat fabrikanten en leveranciers met deze wijze van presenteren hoopten dat de nieuwe elementen beter aansloten bij de bestaande interieurs en gemakkelijker geïntegreerd konden worden.
Tot slot toont Hogen nog enkele fraaie voorbeelden waaronder de twee vlak na elkaar gerealiseerde badkamers van Kasteel Twickel (Ambt Delden) uit 1887 en de Moorse badkamer van de familie Nienhuys (Herengracht 380, Amsterdam) uit 1889. De vormgeving van de badkamer in Kasteel Twickel oogt wat traditioneel. Hier schuilt de moderniteit vooral in de techniek zelf. Douche en bad zijn gecombineerd. De douchecabine is uitgerust met maar liefst acht stralen op verschillende hoogten. In het bad kon een golfslag worden opgewekt. Om te kunnen voorzien in de benodigde hoeveelheden water werd speciaal voor de badkamers op het landgoed een watertoren neergezet. De Moorse badkamer van de familie Nienhuys, ontworpen door architect Abraham Salm, ademt een hele andere sfeer uit. De ruimte is klein en intiem en kent een exotische vormgeving. Het bad (volgens Hogen vermoedelijk een stoombad) is verzonken in een prachtige mozaïekvloer. De Moorse invloeden zijn onder andere terug te zien in de wandbetimmeringen met hoefijzervormige bogen op ranke kolommetjes. Op het plafond zijn Arabische teksten aangebracht.
Tot slot toont Hogen enkele badkamers van Paleis Soestdijk. De badkamer van koningin Wilhelmina uit 1898 was voorzien van een diep stortbad. Deze badkamer is nog betrekkelijk rijk vergeleken met de badkamers die Juliana en Bernhard vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw zouden laten aanbrengen. Iedere vorm van decoratie werd achterwege gelaten. Het weelderige gevoel voor luxe en comfort lijkt plaats gemaakt te hebben voor een meer rationele (bijna klinische) inrichting van dit vertrek. Opvallend daarbij is dat de Koninklijke familie geen onderscheid maakte tussen hun eigen badkamers en die van hun personeel: alle badkamers waren hetzelfde. Juist het feit dat deze badkamers ‘gewoner’ waren maakt ze – ondanks de status van hun gebruikers – ook kwetsbaarder.

AH

Waardenkaart als instrument
Edwin Orsel, bouwhistoricus Erfgoed Leiden & Omstreken (ELO)

De lezing van Edwin Orsel begon verrassend genoeg met de afbeelding van een multi-inzetbare dragline, een oranje gekleurde Hitachi. De fascinatie met techniek werd nog onderstreept door de bekentenis over een motorfiets waar Orsel een voorliefde voor heeft (voor details is zijn mailadres opvraagbaar). De verrassing werd nog groter toen er een filmpje met twee dansende draglines op het doek verscheen. Daarbij werden enkele technische details genoemd wat betreft de krachten die dergelijke apparaten kunnen uitoefenen: krachtig tillen tot bijna 20 ton en drukken tot 35.000 kilopascal is geen probleem. Vervolgens toonde hij een foto waarop een dragline zijn verwoestende werk deed en een laatnegentiende-eeuwse villa in Leiden tot een laag puin reduceerde. Het was duidelijk dat hier niets meer te redden viel. Huizen of gebouwen in Nederland die de status van rijks- of gemeente-monument hebben zijn door die status beschermd tegen afbraak of aantasting. De bouwhistorie heeft op het gebied van omgaan met monumenten al veel bereikt. Er zijn talloze publicaties verschenen, onder andere het leerboek *Inleiding in de bouwhistorie* en de *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek*.

Het vergelijken van een vroege kadastrale kaart met luchtfoto's helpt bij het maken van een bouwhistorische verwachtingskaart. (afb. E. Orsel)

Er zijn opleidingen, een hogeschool en er is een leerstoel bouwhistorie. Verder bestaat er een stichting (SBN), een bond (BNB) en er is een Convent van gemeentelijke bouwhistorici (CGB). In 2010 werd de WABO (Wet Algemene Bepalingen Omgeving) van kracht en in diverse steden is men officieel verplicht bij verbouwing of nieuwbouw eerst een bouwhistorisch onderzoek te doen.
Voor sommige bouwwerken is bescherming vanzelfsprekend, maar voor andere is dat niet het geval vanwege een misleidende voorgevel. Bouwhistorisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat achter de voorgevel van een monument een andere, vaak veel oudere bouwgeschiedenis kan schuil gaan. Zo herbergt een pand aan de Breestraat 113 met een eenvoudige rechte kroonlijst met consoles uit de achttiende eeuw een kelder waarin muurwerk uit de late dertiende eeuw stamt. Of Breestraat 95, waarvan de midden achttiende-eeuwse gevel kon worden gereconstrueerd naar 1405-1411. Of pand Nieuwe Rijn 17, met rechte kroonlijst en speklagen, is toch zeventiende-eeuws maar met een compleet achttiende-eeuwse afwerking. Nieuwsteeg 5, gepleisterde gevel en rechte kroonlijst, maar het casco was te dateren op 1596.
Dit is (kort door de bocht) het gevolg van de 'fietsmethode', waarbij panden zijn bekeken, beschreven en als monument beschermd, louter op wat aan de gevel te zien is. Vaak is dit een enorme discrepantie met wat zich erachter bevindt. Een minder goed bewaarde gevel is de reden dat panden niet voor bescherming werden geselecteerd en dat sloop plaats kon vinden.
Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat bij niet-monumenten nog veel cultuurhistorische waarden verborgen zijn gebleven. Orsel liet diverse schrijnende voorbeelden zien van misleidende gevels en gesloopte historische panden.
Een Bouwhistorische Waardenkaart, zoals in Leiden al lange tijd in gebruik is, kan hierin verandering brengen en bijzondere panden van de ondergang redden. De kaart is een combinatie van een vroege en huidige kadastrale kaart en luchtfoto's in dezelfde schaal, over elkaar geprojecteerd waardoor men zicht krijgt op de histo-

De bouwhistorische verwachtingskaart van Leiden. (afb. E. Orsel)

rische structuren en bebouwing achter de gevel. Daaruit kan men conclusies trekken en een verwachtingskaart maken betreffende het bestaan van historische panden (zie G. van Tussenbroek, A. van Drunen en E. Orsel, 2012, 'Bouwhistorische waardenkaarten, Een gebiedsgerichte benadering van bouwhistorisch erfgoed', in: *Bulletin KNOB 111*, 2012- 1, p.-53). In de praktijk blijkt 95 procent correlatie te bestaan tussen de verwachting en de werkelijkheid. De kaart brengt tevens de erosie in beeld, maar er is gelukkig ook veel bewaard gebleven. Nemen we als voorbeeld Leiden: circa 2.500 monumenten in de binnenstad, maar op basis van de Bouwhistorische Waardenkaart zijn er circa 5.500 bouwhistorisch waardevolle objecten. Rekent men dit uit voor heel Nederland dan komen er heel andere cijfers uit de bus dan er nu bestaan, meer dan het dubbele. Met een bouwhistorische kaart zijn er twee opties. Ten eerste kan men vervolgens in situ onderzoek doen om verder te kunnen selecteren en objecten als monument aan te wijzen. Als tweede kan de bouwhistorische kaart verankerd worden in het ruimtelijk instrumentarium. De wijziging van het Besluit Ruimtelijke Ordening (BRO), waarbij verplicht rekening wordt gehouden met cultuurhistorie, heeft dit mogelijk gemaakt. De juridische kapstok daarvoor is dus aanwezig. Diverse gemeenten hanteren al een Bouwhistorische Waardenkaart.
Wat tijdens 25 jaar SBN al bereikt is, is inbedding in het gedachtengoed, de richtlijnen voor de bouwhistorie, scholing en de mogelijkheid een waardestellend bouwhistorisch onderzoek af te dwingen. Het bouwhistorisch onderzoek, zowel waardestellend als documentair, levert daarnaast veel informatie over het bouwen, wonen en leven in het verleden. Het vastleggen is ook hier buitengewoon belangrijk en bij het bewaren en beheren van de onderzoeksgegevens zou de RCE een belangrijke rol kunnen vervullen, bijvoorbeeld met het informatiehuis aan de *Laan van de Leefomgeving* (*Bouwsteen voor een digitaal stelsel Omgevingswet*). Echter, het is ook zaak al die versnipperde informatie te verzamelen en te ontsluiten via een onderzoeksplan of -agenda. Hierin kunnen ook de universiteiten en hogescholen een rol spelen. Bouwhistorisch onderzoek heeft echter ook aangetoond dat de 'ouderwetse' monumentenlijsten weinig zeggen over het werkelijke bestand aan cultuurhistorische waarden. Dit historische bestand blijkt vele malen groter en rijker dan door de monumentenlijsten is beschermd en wordt dus ernstig bedreigd. Met de Bouwhistorische Waardenkaart kunnen deze waarden in kaart worden gebracht en worden beschermd, voor het te laat is voor ons historisch erfgoed.

AHK

Verval en vernieuwing, bouwhistorie en het veranderend beeld van de stad

Aart Oxenaar, directeur Monumenten en Archeologie Amsterdam

De spreker startte zijn lezing met een fraaie foto van Jacob Olie van de Amsterdamse Keizersgracht met op de achtergrond de Posthoornkerk naar ontwerp van P.J.H. Cuypers, waarvan de officiële naam R.K. kerk O.L. Vrouwe Onbevlekt Ontvangen luidt. Deze kerk vormt een rode draad in zowel zijn eigen ontwikkeling als architectuurhistoricus als in deze lezing over het veranderd denken over de betekenis van en het omgaan met erfgoed in het stadsbeeld. Toen hij in 1978 ging studeren in Amsterdam was het vooral stilistisch beschouwen van gebouwen nog gebruikelijk. Daar kwam verandering in door de benadering van Oxenaar's leermeester, de kunst- en architectuurhistoricus Kees Peters. Deze leerde hem zien dat middeleeuwse kathedralen niet zijn wat ze lijken: wat een historisch beeld lijkt is vaak de weerspiegeling van door de tijd veranderende opvattingen over dat beeld. Ontwerp en restauratieopvattingen treden daarbij naar voren. Door hem geïnspireerd geraakt, verdiepte Oxenaar zich in het werk van E.E. Viollet-le-Duc (1814-1879) en zijn wat in de vergetelheid geraakte onderzoek naar theorie en praktijk van het middeleeuwse bouwen. In zijn tijd was Viollet-le-Duc een groot inspirator voor Pierre Cuypers (1827-1921) op wiens werk Oxenaar afstudeerde en in 2009 promoveerde. Naast zijn studie van Cuypers' Amsterdamse Centraal Station (1989) was hij ook betrokken bij de Posthoornkerk die in 1976 was gesloten en waarvoor sloop dreigde. Dat was in een periode van de politiekcorrecte sociale woningbouw waarvoor op vele plekken in de stad oude gebouwen het veld moesten ruimen. Oxenaar ging zich inzetten voor het behoud van deze eerste door Cuypers ontworpen kerk (1860) in Amsterdam, die pas in 1889 gereed kwam. Daarbij werd hem duidelijk dat Viollet-le-Duc's werk gelezen kan worden als een manifest

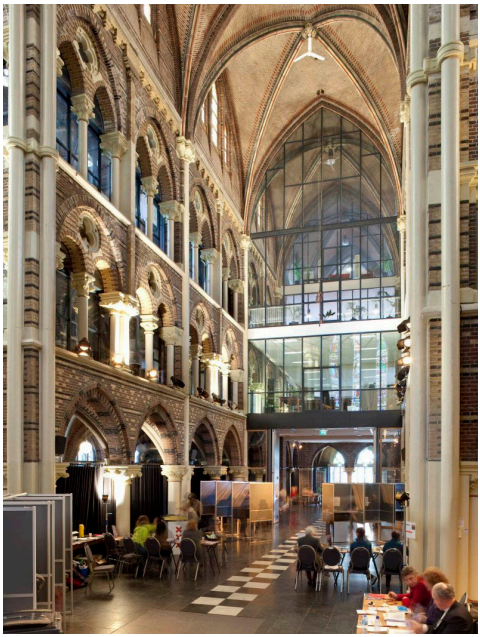

De Posthoornkerk in Amsterdam als voorbeeld van duurzaam en economisch hergebruik. (foto Wikipedia)

voor de middeleeuwse bouwkunst, gebaseerd op een logische en rationele ontwerpmethode, waarvan je de beginselen kon gebruiken voor de ontwikkeling van een eigentijdse bouwkunst.
Waar Cuypers zich in zijn restauratiewerk op Viollet-le-Duc baseerde en in zijn geest gebouwen complementeerde zoals hij dacht dat ze bedoeld waren, veranderden onder invloed van Jan Kalf en zijn grondbeginselen de ideeën over het restaureren naar 'behouden gaat voor vernieuwen'. En ontstond discussie over hoe dan ontbrekende delen aan te vullen. Naast de herbouw van de afgebrande toren van IJsselstein, waar in 1921 een moderne spits ontworpen door de Amsterdamse schoolarchitect Michel de Klerk werd toegevoegd, is het stadhuis van Schoonhoven daar het meest sprekende voorbeeld van. Dat stadhuis had op een prent uit 1762 nog gotische vensters en een elegante opgang met open balustrade. In 1775 onderging het een ingrijpende verbouwing, maar bij de restauratie van 1929 koos men niet om de oude toestand terug te restaureren maar de gotische resten aan te vullen met eigentijdse elementen. Per saldo was er zo van de originele bouwsubstantie weinig meer over. Zo streng in de leer als te Schoonhoven was men echter zelden. De abdij in Middelburg (waarvan de geschiedenis tot in de twaalfde eeuw is terug te voeren) werd na het bombardement in 1940 meer historiserend terug gerestaureerd. De restauratiearchitect aarzelde daar overigens niet delen te vervangen uit de overtuiging te weten hoe de middeleeuwse bouwmeester het eigenlijk bedoeld had. Ook bij de herbouw van de toren van de Eusebiuskerk in Arnhem werd gezocht naar een mengvorm tussen traditie en vernieuwing.
Inmiddels was in de jaren tachtig van de vorige eeuw de aandacht verschoven van oudere kerken naar jongere bouwkunst, waarvan de Posthoornkerk een goed voorbeeld is. Die kerk heeft een ontwerp dat sterk steunt op de ontwerpprincipes die Viollet-le-Duc voorstond en die door Cuypers zijn uitgewerkt. Na de uiteindelijk gewonnen strijd om het behoud van de kerk, werd gezocht naar een passende herbestemming waarin het karakter van dit ontwerp zo goed mogelijk behouden kon blijven. Daartoe werden glaspuien aangebracht in het gebouw, àchter de bogen, waardoor de ruimtelijke werking bewaard bleef. Ook bleven waar mogelijk de gewelven en zuilen duidelijk zichtbaar in beeld. Bij de verbouwing van de Gerardus Majellakerk in Amsterdam-Oost hanteerde men deze principes van inbouw met zoveel mogelijk behoud van ontwerpprincipes en ruimtewerking.
Het behoud van historische substantie en het omgaan met gelaagdheid werd inmiddels steeds belangrijker gevonden al werd daar soms op een inventieve manier mee omgegaan, zoals de spreker toonde met het voorbeeld van het Kolumba museum in Keulen uit 2003-2004. Dat museum is gebouwd over de resten van een verwoeste kerk. Ook het in 1999-2000 door Enrique Miralles verbouwde stadhuis van Utrecht werd getoond als voorbeeld van het zichtbaar maken en laten van de verschillende tijdslagen in een gebouw. Inmiddels verbreedt de discussie zich naar wat recent als 'sustainisme' werd benoemd, naar aanleiding van het boek dat Michiel Schwarz en Joost Elffers daarover

hebben geschreven. Naast het meenemen van de bouwhistorische substantie spelen economisch gebruik en duurzaamheid in hun denken een steeds nadrukkelijker rol.
In feite is dit een steeds centraler thema in de hedendaagse erfgoeddiscussie geworden. Hoe ga je in het algemeen om met deze zaken? Verduurzamen en toch de bruikbaarheid niet uit het oog verliezen. En dat geldt dan niet alleen voor de jongere bouwkunst, maar inmiddels ook voor de jongste generatie (potentiële) monumenten. Een selectie van tijdelijke en tevens waardevolle architectonische oplossingen uit de afgelopen 25 jaar werd getoond. Een aspect van dit sustainisme is dat meer en meer elementen uit bestaande gebouwen die afgebroken gaan worden, worden uitgenomen, opgeslagen en waar mogelijk al dan niet in nieuwe gebouwen hergebruikt. Als voorbeeld hiervan toonde de spreker werk van het jonge ontwerpbureau Rotor, dat tevens een handel in moderne bouwmaterialen runt. Daar ligt ook een nieuwe opgave voor de bouwhistorici: de systeembouw uit de naoorlogse periode, moderne standaard interieurelementen voor wanden en plafonds, en ook het ooit door welstandscommissies verfoeide Trespa, worden deel van het werkterrein. Dat historische voorbeelden en klassieke oplossingen daarbij nog steeds actueel kunnen zijn illustreerde de spreker tot slot met zijn eigen huis, een tochtig monumentenpand, met enkel glas en onvermijdelijk kierende deuren. Bij het verduurzamen bleek juist een traditionele oplossing, namelijk de (her)plaatsing van een tochtdeur in de hal, zonder grote ingrepen een flinke energiebesparing op te leveren. Dus ook in een 'sustainistische' periode, of juist in een sustainistische periode, zo concludeerde de spreker, is er een taak en een toekomst voor het bouwhistorisch onderzoek.

AHK

Tijdelijk (en) waardevol
Marie-Thérèse van Thoor, universitair hoofddocent TU Delft

Deze lezing is een vreemde eend in de bijt, geeft Marie-Thérèse van Thoor toe. Op een studiedag over bouwhistorie iets vertellen over tijdelijke architectuur, dus gebouwen die er nu niet meer zijn, is opmerkelijk. Van Thoor promoveerde op (wereld)tentoonstellingsbouw en voelt zich vandaag in het hol van de leeuw. Niet nodig, ze geeft een aantal boeiende voorbeelden van verschillende tijdelijke architectuur in de afgelopen 25 jaar in aanloop naar een aantal vragen en stellingen.
Ten eerste wordt een tijdelijk gebouw uit 1917 op het Vredenburg in Utrecht besproken. Een soort tuinhuisje bestaande uit een houten skelet bekleed met platen van gemetalliseerd beton met een hoog schilddak met rode dakpannen. Op het Vredenburg en de Neude stonden tijdelijke monsterkamers van de Utrechtse Jaarbeurs waarin bezoekers monsters van bepaalde producten kon-

Het Sonsbeekpaviljoen van Rietveld in 1955. (foto Wikipedia)

den bekijken. In dit geval was het gebouw zelf het monster: het liet gemetalliseerd beton in verschillende kleuren zien van de Vennootschap Betonijzerbouw. Het tweede voorbeeld van tijdelijke architectuur is het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling in 1910. Een groot gebouw ontworpen door Kromhout in 'Hollandsche bouw': neorenaissancestijl in rode baksteen met torens en veel trapgevels. Dit paviljoen is een voorbeeld van coulissenbouw, de baksteen blijkt hout bekleed met papierstuc. Dat is anders bij het volgende voorbeeld, het Nederlandse paviljoen door Staal op de wereldtentoonstelling van 1925 in Parijs. Dit paviljoen is bedoeld om de Nederlandse kunstnijverheid te tonen en is gebouwd van baksteen, beton en glas. Het interieur is bekleed door verschillende kunstenaars met expertise in diverse afwerkingstechnieken. Het is niet bekend of er nog iets bewaard is gebleven van het gebouw en interieur. Het komt slechts sporadisch voor dat een tentoonstellingsgebouw bewaard blijft. Het houten landbouwpaviljoen van Nederland voor de wereldtentoonstelling in Brussel (1958) werd nadien verkocht aan de gemeente Bunde in Zuid-Limburg. Daar werd het hergebruikt als plek voor streektentoonstellingen.
Via een grappig boomschorshuisje van cementrustiek in Amsterdam komen we bij Rietveld. Van Thoor heeft Rietvelds werk jarenlang bestudeerd en is tot de

conclusie gekomen dat een van zijn typerendste gebouwen misschien wel een tijdelijke was: het paviljoen voor de Sonsbeektentoonstelling in Arnhem van 1955. De essentie van het werk van Rietveld is de zintuigelijke beleving van ruimte. Het paviljoen met onderdelen van staal, glas en beton markeert als het ware de open ruimte. Het Sonsbeekpaviljoen is in 1964 herbouwd bij het Kröller-Müller Museum als hommage aan Rietveld. Maar bij de reconstructie lijkt een deel van de essentie verloren te gaan. Vandaar de belangrijke vraag die nu gesteld wordt: is de materialisatie of het concept de essentie van de architectuur? Iets om over na te denken, bij de bouwhistorie wordt toch voornamelijk gekeken naar de materialisatie gekeken en minder naar het concept.
Rietsvelds tentoonstellingsgebouw werd na de herbouw zelf onderdeel van een tentoonstelling. Een vraag die de spreker daarbij stelt: wat is de architectuurhistorische waarde van een gebouw als collectie item? Het Rietveld-Schröderhuis, geen tijdelijk gebouw, is sinds vorig jaar onderdeel van de collectie van het Centraal Museum. Wat betekent dat voor het doen van bouwhistorisch onderzoek en de monumentale waarde?
Marie-Thérèse van Thoor eindigt haar lezing met de stelling dat bouwhistorisch onderzoek geen doel op zich moet zijn. Het onderzoek moet wel leesbaar en bruikbaar zijn. En deze laatste opmerking is er eentje om mee te nemen, het is een terugkomend thema op deze studiedag.

ATS

Nationale Monumentenorganisatie
Robert Jan Quarles van Ufford, directeur van de NMo

De heer Quarles van Ufford vertelt in zijn lezing meer over de visie, strategie en de organisatie van de Nationale Monumentenorganisatie. De NMo zet zich in voor het behoud van het cultureel erfgoed door het verenigen van organisaties die actief zijn op het gebied van monumentenbeheer in Nederland. Vereniging en verbinding zijn de kernwaarden in zijn betoog.
In 2012 werd besloten dat Rijksmonumenten zonder Rijksfunctie door de overheid afgestoten konden worden. Vervolgens werd de NMo opgericht om deze monumenten te beheren, als vereniging van verschillende organisaties op het gebied van monumenten. Vorig jaar zijn 29 monumenten overgedragen aan de NMo, met een instandhoudingsvergoeding in een vermogensfonds voor het beheer en onderhoud.
Voor de oprichting van de NMo waren er veel organisaties wat betreft monumenten(zorg), maar het was erg gefragmenteerd. Doordat de NMo verschillende organisaties verbindt, worden kennis en ervaring over beheer van monumenten gedeeld. Door het bundelen van krachten hoeft het wiel niet steeds opnieuw uitgevonden te worden en is er de mogelijkheid tot professioneel vermogensbeheer. De NMo kan een rol spelen in het leveren

van diensten ten behoeve van de gehele sector, zoals cursussen, taxaties en inspecties. Ook heeft de NMo een vangnetfunctie, soms valt een monument tussen de wal en het schip bij andere monumentenorganisaties.
Wat gebeurt er met de monumenten? Leegstand moet worden teruggedrongen, dus er wordt gekeken naar verkoop, verhuur en evenementenverhuur. De Stichting Monumenten Beheer is het uitvoeringsorgaan en exploiteert de monumenten. De NMo ziet graag dat het publieksbereik vergroot wordt.
Aan het eind van de lezing komt ook de bouwhistorie aan bod. Bouwhistorisch onderzoek is belangrijk voor de NMo en haar leden. De NMo ziet graag meer wisselwerking tussen onderzoek en praktijk en organiseert kennisbijeenkomsten. In deze bijeenkomsten kan deze onderzoekkennis gedeeld worden met de praktijk van de monumentenzorgers. De heer Quarles van Ufford juicht een samenwerking met de SBN dan ook toe en ziet graag dat vanuit de SBN deel wordt genomen aan de kennisbijeenkomsten.

ATS

De 'Biografie van het landschap'. Gelaagdheid van landschap, bodem en gebouw

Jan Kolen, Faculteit Archeologie Universiteit Leiden

Landschapsonderzoek en de relatie tot onderzoek naar het gebouw was het onderwerp van Jan Kolen. Daarbij ging hij in op de begrippen gelaagdheid en *Counter-Mapping*. Een relatief nieuwe trend in cultuurhistorisch onderzoek is om de ontwikkeling over de tijd te beschrijven als een biografie. Op deze wijze kunnen erfgoed en landschap in samenhang onderzocht worden ten behoeve van een integrale visie. Dit als reactie op de bestaande tendens tot voortgaand reductionisme, dat vaak uitmondt in steeds kleinere onderzoekjes. Landschapsbiografie gaat terug naar de samenhang en beschrijft de onderliggende lange lijnen in de ontwikkeling. Plekken in het landschap blijken vensters op de tijd te openen die tonen hoe anderen in het verleden hun levensgeschiedenis hebben

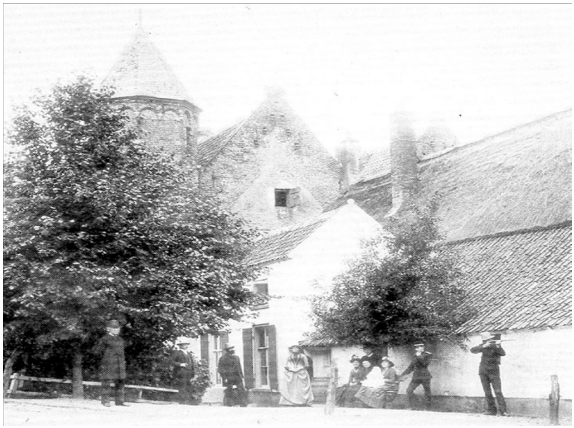

De havezate de Loowaard bij Duiven.

Mannahatta; het woud van bomen als mogelijke oorsprong van een woud van wolkenkrabbers.

verknoopt met plekken die we nu vaak als waardevol achten. Na analyse van deze plekken zijn de archeoloog, geograaf en (bouw)historicus, maar ook ingewijde bewoners en gefascineerde bezoekers beter toegerust om die kroniek te schrijven. Ter illustratie haalde Jan het voorbeeld aan van de Loowaard aan de Nederrijn in de Gelderse gemeente Duiven, waar de bewoners van de havezate het omringende landschap hebben vormgegeven en onderhouden. Uit de bewaard gebleven dagboeken van de beheerders bleek hun invloed op de landschappelijke, maar ook op de praktische aspecten, zoals de baksteenfabricage met de als gevolg daarvan ontstane kleiplassen.
Het fascinerende van deze benadering is het idee dat historische ontwikkelingen zich niet alleen ontvouwen in de tijd, maar ook in de ruimte, op het niveau van het landschap, van de specifieke plek en het individuele gebouw. Onderzoek is in dit opzicht als een palimpsest; verwijzend naar oude perkamenten handschriften waar naar verloop van tijd de bovenlaag werd afgeschraapt voor een nieuwe tekst, maar waarvan de onderliggende laag wel nog ontcijferd kan worden. In een modernere vergelijkende zin is te denken aan een Word-document waarin verschillende mensen zinnen, paragrafen en hoofdstukken veranderen dan wel overschrijven. Het landschap heeft ditzelfde, van binnenuit veranderende, karakter. De vraag is daarbij: wat zijn daarvan de consequenties voor ons denken over erfgoed en erfgoedwaarden van en in het landschap? Die directe betrokkenheid met het verleden kan je overrompelen als 'historische sensatie' zoals Johan Huizinga dat stelde, maar kan zich ook

verdichten tot een specifieke historische belangstelling, waarbij, volgens Simon Schama, blijkt dat het landschap niet enkel uit lagen sedimentatie bestaat, maar ook uit opeenstapelingen van herinneringen. En het zijn deze herinneringen die het betere begrip van het verleden verdichten. Als voorbeeld werd Manhattan getoond, niet als een woud van wolkenkrabbers, maar als een groen landschap zoals dat mogelijk heeft bestaan vóór de komst van Pieter Stuyvesant. Het toepassen van dit soort gedachte-experimenten leidt tot wat *Counter-Mapping* genoemd wordt en maakt het voor historisch belangstellenden mogelijk om naast de canonieke ontwikkelingsgeschiedenis hun eigen visie te plaatsen, zoals getoond werd met de ontwikkeling van Los Angeles gezien vanuit de oorspronkelijke bewoners (Mapping Indigenous LA). Het schept gelegenheid om visies op de geschiedenis van een gebied te delen en om een 'heritage community' op te bouwen. Naast de van boven opgelegde 'Authorized Heritage Discourse' ontstaat aldus een 'Critical Heritage Discourse'. Vertaald naar het gebouw zou naar de 'erfgoedgemeenschap' van het gebouw gezocht moeten worden en de daarbij betrokkenen geïdentificeerd moeten worden om verhalen en herinneringen te mobiliseren en deze onderdeel uit te laten maken van de waardebepaling. Meer aandacht voor de 'gebouwbiografie' als levens- en gebruiksgeschiedenis van de gebouwde omgeving zou te wensen zijn, met aandacht voor de duiding en zonodig het bewaken van de authenticiteitwaarde van het gebouw.

RS

Wie (A)rcheologie zegt, moet ook (B)ouwhistorie zeggen. Markt 35-Varkensmarkt 1, Roermond

Bart Klück, oud-stadsbouwhistoricus gemeente Utrecht

Op het achtererf van het pand Markt 35-Varkensmarkt 1 zijn de afgelopen periode verschillende funderings- en kelderstructuren aangetroffen, waarvan de oudste terug gaan tot in de dertiende eeuw. De aangetroffen structuren waren voor de archeologen aanleiding om de hulp van de bouwhistorie in te roepen. De samenwerking tussen deze twee onderzoeksdisciplines is in Nederland, in tegenstelling tot het buitenland, niet vanzelfsprekend, maar is wel van grote meerwaarde, zo blijkt uit de lezing van Bart Klück.
Allereerst schetst Klück op hoofdlijnen een beeld van de (meer recente) bouwgeschiedenis van de panden en hun stedebouwkundige context. Markt 35 (het linker pand) en Varkensmarkt 1 (het rechter pand) zijn tegenwoordig twee panden met een weinig bijzondere voorgevel, welke dateren uit de late negentiende eeuw. Gelegen in het oude handelscentrum van Roermond, aan de rand van de Markt en bijna naast het raadhuis, ligt het echter voor de hand te veronderstellen dat we hier in oorsprong te maken hebben met een voornaam en representatief koopmanshuis. De achtergevel bevestigt dit vermoeden. Hier zien we een heel ander beeld: een brede gevel die zich uitstrekt over beide panden en welke op basis van de mergelstenen kroonlijst op consoles gedateerd moet worden in de zeventiende eeuw. Markt 35 heeft nog de oude kap (de kap van Varkensmarkt 1 is in 2003 geheel vernieuwd). Deze is dendrochronologisch gedateerd in 1665, wat betekent dat het huis (en het buurpand) kort na de grote stadsbrand van 1665 tot stand moet zijn gekomen. Deze zeventiende-eeuwse dwarskap is uitgevoerd in eikenhout en bestaat uit spanten van gestapelde jukken. Vanwege de grote overspanning is het onderste gebint in het midden voorzien van een standvink ter extra ondersteuning. De positie van deze standvink correspondeert met de scheidingsmuur tussen voor- en achterhuis. Daarnaast steunt het dak op een zware middenmuur. Deze dwarsmuur is op alle niveaus in het huidige pand nog aanwezig en valt samen met de rechter keldermuur van Markt 35. Zo ontstaat het beeld van een plattegrond met zowel in de lengte als in de breedte een dwarsmuur. In het midden van de achttiende eeuw werd de zeventiende-eeuwse voorgevel gemoderniseerd. Van deze nieuwe gevel is een fraaie pentekening uit 1815 in kleur bewaard gebleven. En de gevel is zichtbaar op

Overzicht opgraving achterterrein.

een zeer vroege foto uit 1868. Rond 1870 werd het pand intern gesplitst en kreeg het twee verschillende voorgevels.
Uit het recente archeologisch onderzoek op het achtererf is nu gebleken dat de geschiedenis van deze panden nog veel verder teruggaat: het monumentale zeventiende-eeuwse huis heeft zijn oorsprong in twee middeleeuwse panden waarvan op het niveau van de kelders nog veel bewaard is gebleven. Zoals op historische kaarten te zien is, is het grote achtererf al sinds de zeventiende eeuw als tuin in gebruik. Desalniettemin was door de archeologen al vrij snel een groot aantal muren, putten en funderingen vrijgelegd. Dit was het moment dat Bart Klück en Birgit Dukers (Buro4) bij het onderzoek betrokken zijn geraakt en de archeologie en de bouwhistorie samen zijn gaan optrekken. Daarbij valt dan natuurlijk het verschil in documentatiewijze tussen deze disciplines. Waar de archeoloog verplicht is het uitgezette vlak alle aangetroffen sporen en waarnemingen te documenteren, is de documentatiewijze van de bouwhistoricus direct meer interpreterend, waarbij de grotere context en de onderlinge samenhang van structuren niet uit het oog verloren wordt. Dit heeft als groot voordeel dat vragen en hypothesen direct getoetst kunnen worden en het onderzoek zo al tijdens de uitvoering meer gericht is.
Al tijdens het vooronderzoek, uitgevoerd door Birgit, was onder Markt 35

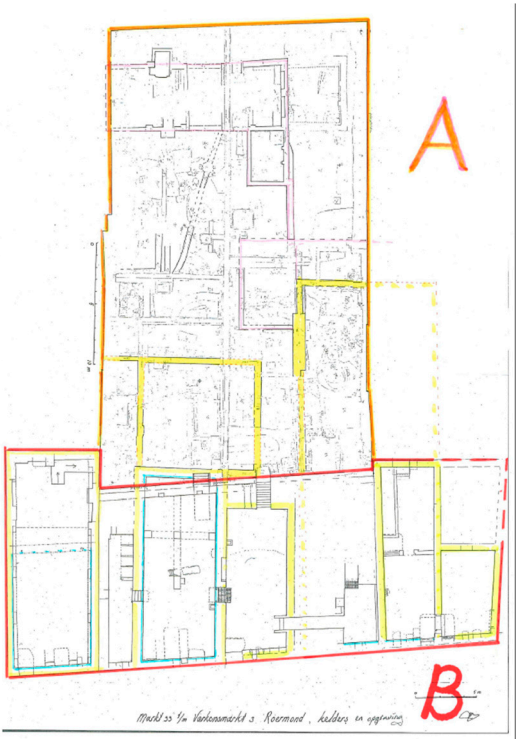

Scheiding tussen A en B.

een dertiende-eeuwse kelder ontdekt en gedocumenteerd. Het betrof een indrukwekkende kelderruimte met een mergelstenen gewelf waarvan de kruin op bijna 5 meter ligt (4,86 m). Vastgesteld werd dat de zijmuren van deze kelder bestonden uit maaskeien en kolenzandsteen. De oorspronkelijke achtergevel van de kelder was toen niet zichtbaar. Deze muur kwam nu bij de opgraving op het achtererf tevoorschijn. Aangezien bij de achtergevelfundering bleek dat het opgaande werk van het middeleeuwse huis ook in mergel was uitgevoerd, is het waarschijnlijk dat de zijmuren van de kelder van maaskeien en kolenzandsteen én het mergelstenen gewelf tot één bouwfase moeten worden gerekend (iets waar aanvankelijk nog vraagtekens bij werden geplaatst).
Inmiddels was de nieuwsgierigheid van de onderzoekers gewekt om ook de kelder onder de buurpanden nader te onderzoeken. De kelder onder het linker buurpand, Markt 33, was te bereiken via een kelderlicht aan de winkelstraat en een ladder. Ook hier troffen zij een forse kelder aan met een bakstenen gewelf op een reeks spaarbogen die duidelijk tegen (de buitenzijde van) oudere zijmuren van maaskeien en kolenzandsteen waren opgetrokken. De meerwaarde van de opgraving is geweest dat nu ook de oude achtergevel van het middeleeuwse huis in het zicht is gekomen en de plattegrond van het middeleeuwse huis daarmee gecompleteerd kon worden. Tevens is van de gelegenheid gebruik gemaakt om ook de kelders van de buurpanden in kaart ge brengen, waardoor de middeleeuwse percelering en bebouwing op deze plek beter in het zicht is gekomen.
Als de bouwhistorisch onderzoekers tijdens de uitvoering van het onderzoek besloten had zich strikt te houden aan de van te voren opgestelde kaders, dan had dat geleid tot een rapport met tal van open eindjes, vele vragen en aanbevelingen tot nader onderzoek. Met de nu gevolgde werkwijze kon een deel van deze vragen worden beantwoord. Dit voorbeeld maakt goed

duidelijk hoe kunstmatig de scheiding (ter hoogte van het maaiveld) van beide disciplines is. Bij stadskernonderzoek loopt het bovengrondse verhaal naadloos over in het ondergrondse verhaal, evenals het verhaal van de kelders onder de bestaande bebouwing (officieel geen archeologie) aansluit op de door de archeologen (op een hoger niveau!) vrijgelegde funderingen. De scheiding ter hoogte van het maaiveld is een kunstmatige (zeker als dat maaiveld in de loop der eeuwen ook nog eens gewijzigd is). Dit pleit voor een nauwere samenwerking tussen archeologen en bouwhistorici. Of zoals Klück het samenvatte: A(rcheologie) en B(ouwhistorie) horen samen thuis onder één warm juridisch dekentje. Wie A zegt moet ook B zeggen!

AH

De verdwenen toren van Harderwijk
Frans Kipp

Frans Kipp deed tientallen jaren bouwhistorisch onderzoek voor de gemeente Utrecht. Hij komt af en toe ook andere gebouwen tegen op zijn pad Het is niet dat hij al uitgekeken is op nog bestaande gebouwen, maar de verdwenen toren van Harderwijk kwam op zijn pad door een vraag van Laurens Schoemaker van het RKD. Schoemaker kreeg de tekening 'Dorpsgezicht' van Ruysdael uit 1650 onder ogen en herkende het als de Muntsteeg in Harderwijk. Zijn vraag aan Kipp was: wat zag Ruysdael daar precies, hoe zit het met die toren? Die toren was de kerktoren van de Grote Kerk van Harderwijk. In de vijftiende eeuw werd deze toren gebouwd. In 1415 kwam er toestemming voor de bouw van de toren. Rond 1430 was de eerste fase van de toren gereed en werd er verder gebouwd aan de uitbreiding van de kerk met een groter koor en een transept. In 1470 kwam er een plan om de toren met twee etages te verhogen, en dit was rond 1500 (bijna) gereed. Na de stadsbrand van 1503 ging men over tot herstel van de stad, en lag het werk aan de kerktoren stil. Waarschijnlijk is de toren nooit helemaal afgemaakt naar het ontwerp.
Er zijn weinig gedetailleerde tekeningen van de kerktoren, hij is wel een aantal keer afgebeeld op stadsgezichten, zoals die van Braun en Hogenberg uit 1596 en Adam Frans van der Meulen uit 1672. De tekeningen laten een hoge toren zien met een vierkante plattegrond en een verdeling in vier min of meer vierkante bouwvolumes met een platte bekroning. De toren is aan elke zijde verdeeld in drie traveeën.
In 1797 stort de toren in. Eerst komt de zuidkant van de toren naar beneden, vlak daarna volgen de oost- en de noordkant, die daarbij in hun val ook een stuk kerk meenemen. De westkant van de toren blijft nog staan. De Harderwijkers willen het restant graag naar beneden halen en laten een kanon uit Amersfoort komen, maar tevergeefs. Als er een kanon uit Zutphen komt is het pas bij het 53ste schot dat de rest van de toren ook instort. Die heeft er dan nog een maand gestaan.

De tekening van Van Ruysdael uit 1650 die de aanleiding vormde voor het onderzoek naar de toren van Harderwijk. (tekening RKD)

Maar hoe heeft die toren er nu precies uitgezien, wat zag Ruysdael toen die hem tekende in 1650? Wat blijkt: waarschijnlijk heeft Ruysdael twee standpunten gehad. Een zittende voor het tekenen van de Muntsteeg en een staande voor het tekenen van de toren. Kipp laat zien hoe hij de verschillende tekeningen van de toren naast elkaar heeft gelegd en een reconstructie van de toren heeft gemaakt. Een grote hulp daarbij was de vondst van een opmetingstekening van Anthonie Viervant uit 1774. Blijkbaar had men door dat de kerktoren niet in goede staat verkeerde: deze tekening werd gemaakt ten behoeve van herstelwerk aan de toren, die was begonnen met kraken.
Een reconstructie met gebruik van de maten van Viervant en de maten van de nog bestaande Grote kerk leverde een ander beeld op dan zichtbaar is op de andere tekeningen van de toren. Als uit werd gegaan van de maatvoering van Viervant begint het derde vierkant zo ongeveer ter hoogte van de nok van het kerkdak. Terwijl in alle stadsgezichten deze nog halverwege het tweede vierkant van de toren is getekend. Wat blijkt: Viervant mist 5 meter aan de onderkant van de toren. Mogelijk is Viervant bovenaan begonnen met tekenen en heeft hij het onderste vierkant in moeten korten om de hele toren op papier te krijgen?

Tijdens het maken van de reconstructie kwam Kipp nog iets eigenaardigs tegen. Op één tekening vanuit het westen zit de torenklok niet in het midden van de toren, maar in de rechtertravee. In de middentravee is een blind vlak zichtbaar dat door de verdiepingen heen loopt. Aan alle andere zijden zit de klok wel in de middelste travee. Waarschijnlijk was aan de westkant in de middentravee een traptorentje gesitueerd. Ook op de tekening van Ruysdael kun je de plek van deze traptoren herkennen. Al met al is het goed gelukt om Laurens Schoemaker een mooi reconstructie van de toren te laten zien. Frans Kipp gaat zelfs een stap verder: hij reconstrueert ook een torenspits bij de torenontwerp hoorde, maar vanwege de stadsbrand van 1503 nooit gerealiseerd is. Of was hij wel gerealiseerd en brandde hij af in 1503?
Kipp laat in zijn betoog ook enkele andere torens zien die zijn ingestort. Bijvoorbeeld de 88 meter hoge toren van Venlo die tijdens een beleg in 1511 beschoten werd en in 1536 overhoeks instortte. Het restant bleef nog lang dienstdoen als militaire uitkijkpost. De westgevel van de toren van de Grote Kerk in Zwolle kwam in 1682 onverwacht naar beneden, de dag er na volgden de noord- en oostzijde en de restanten werden door de Zwollenaren met touwen naar beneden getrokken.
Een uitgebreide studie naar omgevallen kerktorens, de omstandigheden en de lessen die er uit te trekken zijn, is zeker een aanbeveling.

De toren van Thorn
Bart Klück

Bart Klück haakt nog in op het verhaal van Frans Kipp. Hij luidt de noodklok voor de toren van de Sint Michaëlskerk in Thorn. De kerk deed eerst dienst als abdijkerk. Rond 1800 werd de oude parochiekerk van Thorn gesloopt en nam de parochie de naastgelegen abdijkek in gebruik. Er moest een nieuwe hogere toren komen, met daarin de klokken van de parochie. Pierre Cuypers maakte een ontwerp voor de nieuwe toren. De oude abdijtoren wilde hij niet slopen, dus die werd opgenomen in het nieuwe ontwerp, het werd de onderbouw van de nieuwe toren en kreeg extra traptoren aan de zijkant en een nieuw gotisch venster. Bovenop de onderbouw kwamen twee nieuwe neogotische bouwdelen en een hoge torenspits.
De oude abijtoren was niet gebouwd om als onderbouw te fungeren. Hoewel de toren er robuust uitziet verkeerd hij in slechte staat. Het metselwerk van kolenzandsteen in de oude onderbouw is in zeer slechte staat. Een deel heeft geen voegen meer, hoeken zijn zo beschadigd dat het puin van het kistwerk te zien is. Hoe kan dit nog hersteld worden? Hoe kan worden voorkomen dat de toren van Thorn een toren wordt in het rijtje met ingestorte torens van Frans Kipp?

Vleeshuizen in de Lage Landen: slagers onder stedelijk toezicht

Dirk J. de Vries, RCE en Universiteit Leiden

In de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden is nog een vrij groot aantal vleeshuizen behouden gebleven. Sinds de middeleeuwen vielen zij onder het stadsbestuur, waarbij zowel stedelijke keurmeesters als leden van het vleeshouwersgilde toezicht hielden. De stedelijke reglementen oftewel 'keuren' bepaalden de gang van zaken. Dit systeem, met de oudst bekende keuren uit de veertiende eeuw, bleef in stand tot de afschaffing van de gilden rond 1795. Daarop volgde een decentralisatie van deze controlerende organisatie met het resultaat dat de vleeshuizen in de negentiende eeuw langzamerhand werden opgeheven.

Van sommige vleeshuizen is bekend dat zij een houten voorganger hadden (b.v. Gent). In grote steden als Leuven en Utrecht bestonden zelfs twee van dergelijke gebouwen. Utrecht had aanvankelijk een vleeshal naast het stadhuis aan de Oudegracht, maar in verband met herrie en bedreiging werden in 1433 twee nieuwe hallen in het noordelijke zuidelijk stadsdeel opgericht. Het slachtvee werd volgens de keuren (1546) verdeeld naar soort met in de grotere, 'oude' hal aan de Voorstraat de verwerking van ossen, kalveren, geiten, hamelen en lammeren. In de kleine, 'Nieuwe hal' aan de Lange Nieuwstraat werden alleen koeien, vaarzen, ooien, rammen en varkens verwerkt. Volgens een

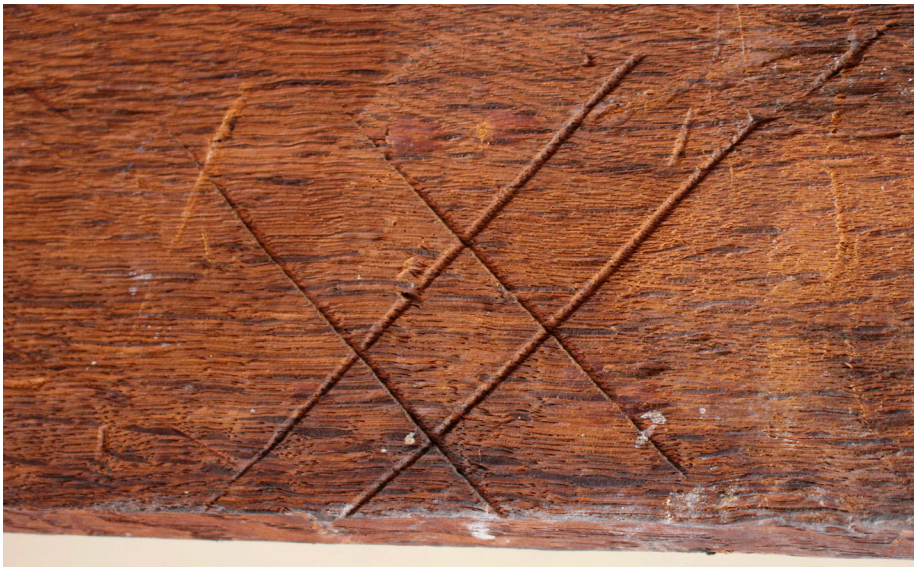

Het merk van de stad Zwolle op een eiken balk, de indicatie dat de bouw van de vleeshuis een stedelijke opdracht was. (foto D.J. de Vries)

reglement uit circa 1340 mochten maar enkele slagers aan een bank staan. De minimumleeftijd van slagers was 16 jaar. In de oude vleeshal werden voor het werk geen vrouwen toegelaten (discriminatie of te zwaar werk?), maar in de nieuwe juist wel.
De middeleeuwse vleeshuizen vallen typologisch onder de communale, gemeentelijke gebouwen, als de lakenhal, de korenbeurs, de waag en panden voor opslag en handel. Karakter en afmetingen van de gebouwen staan ongetwijfeld in verband met de capaciteit en omvang van de handel, de geografische ligging van een stad en de productie van het omliggende platteland. Men denke aan de Lakenhal in Leiden, het korenpakhuis in Erfurt of de laken- en vleeshal in Ieper. Literatuur over de typologie van de gotische handelshallen is zeer beperkt. De meest recente is een Duitse publicatie uit 1914 (!) van de architect F. Schröder.
Kenmerkend voor de ligging van de gebouwen is dat sommige vleeshuizen aanvankelijk nabij het stadhuis waren gesitueerd, maar in de negentiende en twintigste eeuw uit het centrum werden verplaatst. De hallen waren vaak gelegen aan een plein met een uitgang op een steeg aan de zij- of achterkant, en tevens aan een waterloop. Dat laatste was handig voor het transport, maar ook in verband met het reinigen (wassen van magen en darmen) en het afvoeren van bloed, poep etc.
Voorbeelden van middeleeuwse vleeshallen, die gekoppeld zijn aan een stadhuis, zijn die van Gouda en Middelburg, waar de verkoop van vlees plaatsvond in de overwelfde ruimte op de begane grond. De vleeshuizen in Dendermonde en Antwerpen zijn vrijstaand en hebben zoals Gouda gewelven met in het midden een rij kolommen. Vaak zijn overwelfde kelders aanwezig, waarvan de functie onbekend is (opslag, verwerking, b.v. het zouten?). Er bestaan enkele middeleeuwse vleeshallen waar boven de stenen draagmuren nog een open, ziende kapconstructie aanwezig is, zie het Grote Vleeshuis van Gent (1408-1419) en dat van Zutphen (1450/1451).
Binnen in de hal waren rijen met banken opgesteld die door loting aan de vleeshouwers waren toebedeeld (Gent 232 banken, Zutphen 13-23, Groot vleeshuis Utrecht 40-50, Antwerpen 52). Buiten het gebouw bevonden zich, ongetwijfeld vanwege de stankoverlast, afzonderlijke huisjes of toonbanken waar orgaan- en afvalvlees werd verkocht (bijvoorbeeld Gent, Amsterdam, Leiden).
De inwendige constructie, met houten of fraai gewelfde overspanningen, met of zonder staanders of middenkolommen, en dus een eventuele indeling in traveeën, bepaalt vanzelf ook het exterieur en de architectuur van de gevel. De geheel of gedeeltelijk vrijstaande vijftiende-eeuwse gebouwen hebben veelal een representatief voorkomen met rijk uitgevoerde, natuurstenen façades, leien daken, 'Vlaamse' gevels, gotische spitsboogvensters, traptorens etc. De gebouwfunctie is meestal te herkennen door beeldhouwwerk met koppen van dieren zoals van ossen, schapen en rammen. De Vries ging verder uitgebreid in op diverse markante voorbeelden: Gent, Zutphen, Antwerpen, Dendermonde en Zwolle.

Interieur van het voormalige vleeshuis in Gent, nu restaurant Het Groot Vleeshuis, met aan de balken opgehangen hammen. (foto D.J. de Vries)

Wat de reglementen betreft, namelijk de regels t.a.v. het toezicht van de stadsbesturen op de vleeshuizen en daarmee de onder de gilden vallende vleeshouwers, heeft de spreker de keuren van Utrecht, Zutphen en Zwolle uitgewerkt. Door talloze keuren bemoeide men zich tot in details met de gang van zaken, ten dele zeker van belang voor de hygiëne en de gezondheidsaspecten. Zo moesten de dieren gezond zijn en mochten diverse beesten alleen in bepaalde tijden van het jaar worden geslacht. Er bestonden regelingen ter verloting van de banken, de openingstijden, de gildeproef om meester vleeshouwer te worden, het geven van boetes etc. Er werd voorgeschreven dat een vleeshouwer burger van de stad moest zijn en na de Reformatie de beslissing dat katholieken en joden van het beroep waren uitgesloten, maar dan toch weer een plaatsje achter in de hal kregen (Zwolle).
De opheffing van het door de stad en de gilde gecontroleerde systeem door de invloed van de Franse Revolutie betekende het einde van de vleeshuizen. In de Noordelijke landen kwam deze ontwikkeling door de Franse bezetting al spoedig op gang en in het zuiden in de loop van de negentiende eeuw. Tegenwoordig zijn gelukkig nog vele casco's van vleeshuizen bewaard gebleven. Deze hebben een vaak een monumentenstatus gekregen, vermoedelijk dankzij het opvallende, representatieve karakter, en zij vervullen soms belangrijke stedelijke functies, zoals die van stadhuis of museum/galerie.

ES

De ethiek van het bewaren. Herkomst en toekomst omgaan met monumenten

Marieke Kuipers, senior specialist jongere bouwkunst RCE Amersfoort

Spreekster Marieke Kuipers is al sinds 1977 werkzaam als senior specialist jongere bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort. Tevens is zij hoogleraar aan de TU Delft op de speciale leerstoel Cultureel Erfgoed, in het bijzonder van de architectuur van de twintigste eeuw. Aanleiding voor haar lezing is het feit dat de grondbeginselen van de monumentenzorg dit jaar honderd jaar bestaan. Kuipers vraagt zich af in hoeverre, honderd jaar na dato, deze grondbeginselen nog relevant zijn. In haar verhaal neemt zij ons mee in de ontwikkeling van het denken over erfgoed: waarom waarderen wij erfgoed en waarom bewaren wij het? Wat zijn de veranderingen in de ethiek over erfgoed en treden hier spanningen in op, en hoe kiezen wij er ten slotte voor om ons erfgoed te bewaren?
Het denken over erfgoed begon in de zeventiende eeuw met een antiquarische interesse naar het materiële verleden. Dit denken nam vastere vormen aan na de vernietigingen van erfgoed uit het ancien régime ten tijde van de Franse Revolutie. Tegelijkertijd ontstond er ook aandacht voor technieken voor het onderhouden van erfgoed. Maar daar waar het onderhouden van historisch erfgoed als manuscripten en beeldhouwwerken al uitdagingen met zich mee bracht, werd dit spanningsveld bij gebouwen nog vele malen groter. Dit type erfgoed bracht met zich mee dat een gebouw niet enkel een kunstwerk was, maar dat hier ook in gewoond en gewerkt werd. Niet alleen de architect bepaalde het uiterlijk van een gebouw: een opeenstapeling van beslissingen van werklieden, bewoners en gebruikers over de tijd bepaalde hoe onze gebouwen eruit kwamen te zien. Nog altijd worstelen wij vandaag de dag met deze historische gelaagdheid van panden. Waarderen wij deze gelaagdheid, of het architectonische beeld zoals dit ooit bedoeld was?

De twee grote protagonisten van het negentiende-eeuwse restauratiedebat waren de welbekende Eugène Viollet-le-Duc en John Ruskin. De eerste was voorstander van het restaureren, maar vooral ook van het reconstrueren van historische panden om een stilistische eenheid in deze gebouwen te creëren. Ook wanneer dit inhield dat de gebouwen een vorm kregen die zij niet eerder in de geschiedenis hadden gehad. Ruskin stond hier lijnrecht tegenover met zijn visie om historische gebouwen niet te restaureren maar enkel te conserveren, dan wel te laten vervallen. De historische gelaagdheid van panden moest zichtbaar blijven en de meerwaarde van panden bevond zich in hun ouderdomswaarde, niet in hun nieuwe mogelijkheden. In Nederland werd de visie van Viollet-le-Duc met name uitgedragen door Pierre Cuypers, die in feite een negentiende-eeuws kasteel creëerde met de ‘restauratie’ van kasteel De Haar. Ook restaureerde hij de Ridderzaal (een overigens in de negentiende eeuw bedachte naam) tot een nationaal en herkenbaar symbool.

De Ridderzaal in 1860 (links) en in 1904 (rechts): het 'ontrestaureren' van een bouwfase. (beeldbank RCE)

In Nederland werden in 1917 door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (nu KNOB) 'de grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken' opgesteld. Dit gebeurde naar aanleiding van de in 1915 voltooide restauratie van kasteel Doorwerth, waarbij werd terug gerestaureerd naar een schijnbaar willekeurige middeleeuwse periode en men de behoefte voelde om voorschriften op te stellen voor de restauratie van historische panden. Uitgangspunt van de richtlijnen was dat het behouden van (elementen van) het pand belangrijker was dan vernieuwen en dat nieuwe elementen duidelijk herkenbaar moesten zijn. De grondbeginselen gingen hiermee lijnrecht tegen de visie van Cuypers in. De destructie van de Eerste Wereldoorlog liet in het buitenland echter al gauw zien dat het herkenbaar maken van nieuwe toevoegingen niet altijd haalbaar of wenselijk was: mensen hadden er behoefte aan om hun historische panden, die zich in het collectieve geheugen bevonden, zo herkenbaar mogelijk terug te krijgen. Dit spanningsveld tussen het behoud van historische panden en de vraag in hoeverre zij aangepast mogen worden, zou gedurende de volledige twintigste eeuw in het debat aanwezig blijven.
De spanningen kwamen aan bod in de internationale afspraken die gemaakt werden over de restauratie van historische gebouwen. Uit het charter van Athene (1931) kwam het gegeven dat alle lagen van de geschiedenis van een gebouw evenveel waarde hadden. Dit leidde tot een ingewikkelde ethiek, omdat het in de praktijk zeer lastig was alle lagen evenveel waarde toe te hechten en toch met het gebouw te kunnen werken. In het charter van Venetië (1964)

werd de nadruk gelegd op de wetenschappelijke onderbouwing van restauraties en de waarde van een gebouw als historische bron. Het charter van Burra (1979) schonk aandacht aan moderne toevoegingen aan historische panden. Overeenkomstig eerdere afspraken waren deze interventies vaak zeer zichtbaar, maar het was niet altijd even duidelijk hoe deze toevoegingen gewaardeerd konden worden.
Het spanningsveld in de restauratie tussen het behoud en het gebruik van panden blijft een zeer aanwezig dilemma. Kuipers pleit in haar betoog voor een nieuw debat over dit dilemma waaruit nieuwe richtlijnen en een nieuwe interventie ethiek kunnen voortkomen voor de omgang met historische panden. Hierbij zou nadrukkelijk aandacht geschonken moeten worden aan modern erfgoed: juist het erfgoed van de twintigste eeuw is alweer aan het verdwijnen. Ook is het vaak lastig om hier nu al een waarde aan te geven. Ook nieuwe toevoegingen aan panden, herplaatste historische interieurs in moderne gebouwen, of zelfs replica's kunnen waardevol zijn. Deze elementen zijn onvoldoende opgenomen in de huidige restauratie-ethiek. Kuipers pleit ervoor om architecten zo goed mogelijk van informatie te voorzien met betrekking tot erfgoed. Hierbij is de bereidheid en de capaciteit om met andere erfgoedprofessionals te overleggen van groot belang. Bij het nadenken over een nieuwe ethiek kunnen we terugkijken naar de grondbeginselen: in veel huidige ontwerpen wordt de commerciële wereld steeds meer concessies toegestaan onder het mom van het instandhouden van erfgoed. Wellicht is het goed om met zijn allen na te denken hoe de honderd jaar oude grondbeginselen ons juist vandaag de dag nog kunnen helpen.

MU

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS, KIJK OP WWW.BOUWHISTORIE.NL

DE MONUMENTALE BRUGGEN EN HEKKEN

VAN LANDGOED DE TEMPEL

Jacqueline de Graauw, Bureau Bouwtijd

Landgoed De Tempel

De geschiedenis van landgoed De Tempel, gelegen in Overschie, aan de noordzijde van Rotterdam, gaat meer dan vijf eeuwen terug. Voor een uitgebreide beschrijving hiervan wordt verwezen naar de bestaande literatuur;[1] ter inleiding van dit artikel zullen slechts enkele voormalige eigenaren van het landgoed genoemd worden. Ten eerste is dat de familie Criellaert, die het complex in de negentiende eeuw verfraaid heeft met een landschappelijke parkaanleg. Via vererving is het landgoed vervolgens in 1924 in handen gekomen van mejuffrouw H.C. Suermondt. In 1936 is het verkocht aan de heer A.J.H. van Beek, die de oorspronkelijke villa heeft laten vervangen door een nieuw en iets meer naar achter gelegen woonhuis van de hand van de Rotterdamse architect H. Sutterland (afb. 1). Sinds 1947 is het complex in eigendom bij de gemeente Rotterdam en in 2002 is het aangewezen als rijksmonument.[2] De bruggen en hekken zijn, net als vele andere onderdelen van het landgoed, apart als rijksmonumenten in het monumentenregister opgenomen.[3] De bijbehorende overkoepelende complexbescherming van het gehele landgoed dient om de samenhang tussen de verschillende onderdelen te beschermen, omdat deze onderlinge verbanden zelf ook van waarde zijn. Momenteel stelt de gemeente een meerjarenplan op, waarin gezocht wordt naar een nieuwe functie voor de tuin en de momenteel als anti-kraak bewoonde villa. Deel van het plan is om de tuin van De Tempel dagelijks open te stellen voor publiek. Hiervoor zullen niet alleen de begroeiing en de paden grondig moeten worden aangepakt, maar moeten tevens de historische hekken en bruggen worden hersteld. Na het laten uitvoeren van een uitgebreid tuinhistorisch onderzoek heeft de gemeente daarom specifiek

[1] Zie voor meer informatie met name Van Immerseel 1998 en SB4 2015.

[2] https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl, complexnummer 511747 (bestaande uit 21 onderdelen).

[3] De toegangshekken zijn overigens wel samen opgenomen onder één monumentnummer (511752), evenals de zes smeedijzeren bruggen (511766). Het moestuinhek is wel volledig apart opgenomen (511768), evenals de takkenbrug (511767) https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/.

opdracht gegeven voor een bouwhistorisch onderzoek van deze monumentale bruggen en hekken, met direct aansluitend een verkennend kleurhistorisch onderzoek.[4] Uit deze twee aanvullende onderzoeken zijn nieuwe ontdekkingen naar voren gekomen, die bij een aantal objecten ook een rol spelen in de herstelplannen.

Afb. 1 Landgoed De Tempel met de in 1936 door de architect H. Sutterland ontworpen nieuwe villa. (foto auteur)

Een nieuwe bron: de 'tuinmanfoto's'

Dankzij eerder onderzoek van De Tempel door Van Immerseel waren al veel foto's uit de periode 1936-1947 bekend. Daarenboven zijn in het bouwhistorisch onderzoek van de bruggen en hekken tot nu toe onbekende foto's uit de periode 1890-1936 naar voren gekomen, die een beter licht geven op de historische ontwikkeling van deze tuinobjecten. De foto's zijn afkomstig van de vroegere tuinmanfamilie van het landgoed. Deze familie is gevonden dankzij een krantenartikel uit 1936 waarin de toenmalige (en zoals blijkt zeer kranige!) tuinman van het landgoed wordt genoemd: 'De tuinbaas, de heer J. de Kruyf, die thans 83 jaar is en 46 jaar op De Tempel heeft gewerkt, wordt door mej. Suermondt gepensioneerd, evenals de tuinknecht, die al zoo lang in het tuinhuis woont. De laatste 23 jaar woonde de tuinbaas met zijn dochter in een vleugel van het buitenhuis om alles met behulp van een werkster keurig in orde te houden. Maar nu kan de heer De Kruyf gaan rusten. Hij zal nu niet meer naar den tuin hoeven om te kijken, al is hij nog rechter van lijf en leden dan het huis.'[5]

Het opsporen van nazaten van de tuinbaas werd in eerste instantie bemoeilijkt door de onjuiste spelwijze van de naam in het artikel ('De Kruyf' in plaats van 'De Kruijf') en doordat de familie inmiddels uit Overschie was vertrokken. Maar via het metaalbewerkingsbedrijf BLC De Kruijf, dat aan dezelfde weg is

[4] Het tuinhistorisch onderzoek is opgedragen uitgevoerd door SB4, 2015. Het bouwhistorisch en verkennend kleurhistorisch onderzoek zijn uitgevoerd door de auteur, 2015.

[5] *In den tuin van de Tempel* 1936.

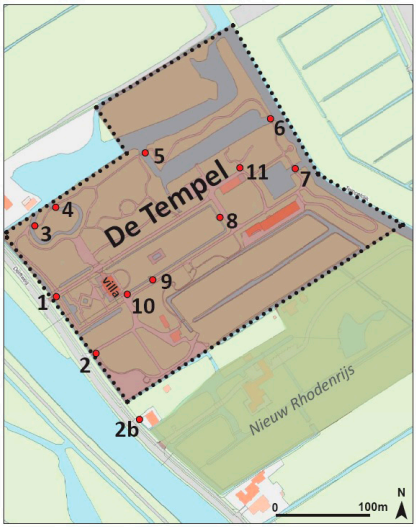

Afb. 2 Overzichtskaart hekken en bruggen De Tempel. (kaart door auteur)

gelegen als De Tempel en inderdaad in 1921 door deze familie gestart blijkt te zijn, is de kleinzoon van de tuinbaas toch getraceerd. Hij heet net als zijn grootvader Jan de Kruijf en het toeval wil dat hij over een prachtige verzameling historische foto's van De Tempel beschikt. Zijn eigen vader, oftewel de zoon van de tuinbaas, was namelijk een ijverige hobbyfotograaf, die zijn passie op De Tempel flink heeft kunnen uitleven.

Het moestuinhek

Dankzij deze foto's is er bijvoorbeeld nieuwe informatie naar voren gekomen over het achterin de tuin aanwezige moestuinhek (objectnummer 11 op afb. 2). Volgens de beschrijving uit het rijksmonumentenregister zou dit gehele moestuinhek uit het begin van de twintigste eeuw dateren en van belang zijn vanwege de sobere en doelmatige vormgeving.[6] Uit een oude foto waarop de tuinbaas zelf voor dit hek staat blijkt echter dat de stijlen oorspronkelijk helemaal niet sober van vormgeving waren, maar juist bestonden uit diverse op elkaar geplaatste rechthoeken, vaas- en druppelvormen en bekroond werden met een bol (afb. 3). Vermoedelijk waren deze oorspronkelijke stijlen van hout en zijn ze in de jaren vijftig of zestig van de twintigste eeuw vervangen door de huidige sobere ijzeren stijlen (afb. 4). De hekwerken zelf en de vleugels zijn nog wel oorspronkelijk. De gemeente Rotterdam beraadt zich nog of ze in het herstelplan de huidige stijlen zal handhaven, of de oorspronkelijke stijlen zal reconstrueren.

De smeedijzeren bruggen

Dankzij de foto's is ook een mysterie rondom de ouderdom van de twee smeedijzeren bruggen aan de noordwestzijde van het park opgelost (bruggen 3 en 4).[7] De vormgeving van deze bruggen zou volgens de rijksmonumentenbeschrijving negentiende-eeuws zijn en inderdaad was in het

[6] https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/, monumentnummer 511768.

[7] In het bouwhistorisch onderzoek is dezelfde nummering gehanteerd als in het eerder uitgevoerde tuinhistorisch onderzoek, om het naast elkaar gebruiken van de rapporten te vergemakkelijken. Deze nummering omvat zowel de bruggen als de hekken en zal ook in dit artikel worden gebruikt ter onderscheid van de verschillende objecten.

Afb. 3 Het moestuinhek had in de tijd van tuinbaas De Kruijf nog stijlen met rechthoeken, vaas- en druppelvormen. Foto vóór 1936. (archief familie De Kruijf)

Afb. 4 Het moestuinhek heeft tegenwoordige sobere rechte stijlen. (foto auteur)

Afb. 5 Brug 3 aan de noordwestzijde van het park, foto vóór 1936. Op de foto staat volgens de huidige heer De Kruijf mevrouw Warmenhoven, de werkster die in het krantenartikel genoemd wordt. (archief familie De Kruijf)

Rotterdamse stadsarchief een foto uit 1893 aanwezig waarop brug 4 in de achtergrond te zien was.[8] Echter, volgens mevrouw Van Beek-Merkelbach, die van 1936 tot 1947 op De Tempel heeft gewoond, zouden deze bruggen daar pas in 1940 zijn geplaatst.[9] Gelukkig bood een foto uit de verzameling van de heer De Kruijf die dateert van vóór 1936 hier uitkomst (afb. 5). De hierop gefotografeerde brug 3 bleek namelijk nét niet hetzelfde te zijn als de huidige brug (afb. 6). Zo had de oude brug 3 detailleringen die typisch zijn voor houten onderdelen, zoals kapellen en biljoenen, terwijl die bij de huidige smeedijzeren brug ontbreken (detailafb. 5b en 6b). De conclusie was hierdoor eenvoudig: de huidige brug 3 is een uit 1940 daterende, sterk lijkende smeedijzeren replica van een negentiende-eeuwse houten voorganger! Vermoedelijk geldt hetzelfde voor de in stijl redelijk vergelijkbare en zeer nabijgelegen brug 4.

Twee andere smeedijzeren bruggen, nummers 8 (afb. 7) en 9 (afb. 8), die net ten (noord)oosten van de villa liggen, zijn met hun slanke en speelse stijl heel anders vormgegeven dan de 'zwaardere' bruggen 3 en 4. Hoewel hun exacte datering ook in het bouwhistorisch onderzoek helaas niet vast is komen te staan, zijn er wel een paar aanwijzingen voor opgedoken. Zo ontbreekt brug 9 op een foto uit 1914 van dezelfde plek, al kan de brug al wel bestaan hebben maar eerst ergens anders in de tuin hebben gelegen. Op een foto die uiterlijk uit 1923 dateert en helaas niet van heel goede kwaliteit is, is nét

[8] Noot 3 en GAR, toeg.nr. 38, inv.nr. 431.

[9] Van Immerseel 1998, p.37.

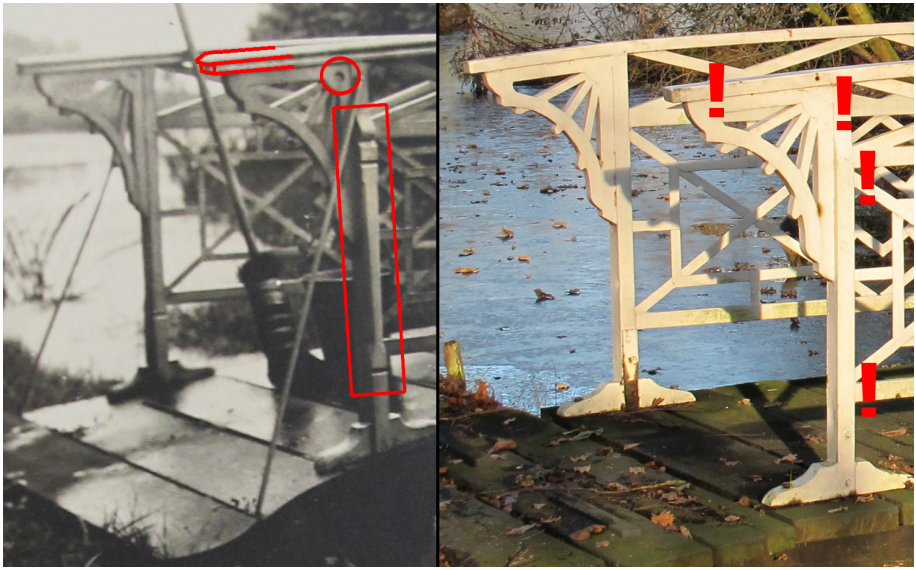

Afb. 5b (links) Detail van brug 3 vóór 1936, waarop typische houtdetails te zien zijn. (archief familie De Kruijf)
Afb. 6b (rechts) Detail van de huidige ijzeren brug 3. De detaillering is simpeler dan bij de oorspronkelijke, houten brug. (foto auteur)

Afb. 6 De huidige ijzeren brug 3 aan de noordwestzijde van het park. (foto auteur)

Afb. 7 Brug 8. (foto auteur)

een klein stukje van brug 9 te zien.[10] Gezien de slanke, speels krullende vormgeving is het onwaarschijnlijk dat deze brug eerst in hout en pas later als replica in smeedijzer zou zijn uitgevoerd. Brug 9 lijkt dus wel een authentieke smeedijzeren brug te zijn en in ieder geval te dateren van voor of uiterlijk 1923. Mogelijk geldt hetzelfde voor de nabijgelegen en eveneens speelse en slanke brug 8, maar daar is weinig over bekend.
Vlakbij bij brug 9 is ook nog een smeedijzeren leuning

Afb. 8 Brug 9 dateert uiterlijk uit 1923. (foto auteur)

[10] 1923 is namelijk het jaar waarin mevr. Teuntje de Kruijf, die nog op deze foto te zien is, is overleden. Vriendelijke mededeling dhr. J. de Kruijf, 2015.

Afb. 9 Leuning 10 dateert uiterlijk uit 1923. (foto auteur)

aanwezig (afb. 9 en objectnummer 10 op afb. 2). Hoewel deze leuning niet tot rijksmonument benoemd is en daardoor officieel niet tot het bouwhistorisch onderzoek van de bruggen en hekken hoorde, is toch tijdens het onderzoek naar voren gekomen dat hij historisch is. Hij dateert uiterlijk van 1923, omdat hij op een foto voorkomt waarop de in dat jaar overleden mevrouw Teuntje de Kruijf nog te zien is. Dit is de eerder genoemde foto waarop ook nog nét een stukje van brug 9 te zien is. Hoewel de vormgeving van leuning 10 niet exact hetzelfde is als die van bruggen 8 en 9 (namelijk minder speels), is hij vooralsnog bouwhistorisch bij deze groep ingedeeld.
De twee laatste smeedijzeren bruggen, nummers 5 en 7, die meer in het noorden van het park liggen, zijn wéér geheel anders vormgegeven. De leuningen van bruggen 5 en 7 zijn aan de uiteinden versierd met grote smeedijzeren krullen. Beide bruggen bestaan uit smalle verticale spijlen en de hogere spijlen eindigen bovenin in kleine en grotere boogjes. Bij brug 5 zijn de grotere spijlboogjes er op een onbekend moment van afgeknipt; tussen de kleine spijlboogjes in zijn hier de stompjes nog van te zien. Ook zijn bij brug 5 de smeedijzeren krullen aan de uiteinden van de leuningen vervangen door nieuwe exemplaren, die net iets anders en hoger van vorm zijn (afb. 10). Of in de herstelplannen de afgeknipte boogjes worden teruggebracht en nieuwe krullen volgens de oorspronkelijke vormgeving worden aangebracht is nog niet bekend. Vermoedelijk zijn de twee bruggen op hetzelfde moment op het

Afb. 10 De hoge spijlboogjes van brug 5 zijn afgeknipt. Tevens zijn er nieuwe, hogere sierkrullen aan de uiteinden van de brugleuningen aangebracht. (foto auteur)

landgoed geplaatst en stammen ze, zoals de monumentenbeschrijving stelt, inderdaad uit de negentiende eeuw. Van brug 7 (afb. 11) is in het Rotterdamse archief in ieder geval een foto aanwezig die dateert uit 1893.[11] Verder ligt rondom de vierkante vijver ook nog een sierlijk hekwerk, dat op bepaalde gedeeltes precies dezelfde vormgeving heeft als bruggen 5 en 7. Op foto's uit de jaren dertig is dit hek al te zien, maar het is niet als rijksmonument aangewezen.

Een kanttekening dient nog gemaakt te worden over de houten draagconstructies en brugdekken van alle in de tuin aanwezige smeedijzeren bruggen. Alhoewel de diverse ijzeren brugleuningen authentiek blijken te zijn, zijn de houten onderdelen zoals de draagconstructie en brugdekken dat namelijk niet. Deze zijn in de loop der jaren vernieuwd, wat gezien de kwetsbaarheid van hout in combinatie met een vochtige omgeving op zich niet vreemd is. De huidige dekken wijken op detailniveau iets af van de oorspronkelijke, want die waaierden, althans op bepaalde plekken, op speelse wijze uit met de ijzeren brugleuningen.

Uit het bouwhistorisch onderzoek blijkt in ieder geval wel, dat de zes

[11] GAR, toeg.nr 38, inv.nr. 431.

smeedijzeren bruggen niet uit één, maar uit verschillende periodes stammen en geleidelijk aan de tuin zijn toegevoegd. Het verschil in bouwperiodes komt overigens ook tot uiting in de verschillen in historische verflagen die op de bruggen zijn ontdekt. De huidige witte kleur die op alle smeedijzeren bruggen is aangebracht doet dan ook geen recht aan de verscheidenheid in stijl en bouwperiodes. Gelukkig is de gemeente Rotterdam van plan om de oorspronkelijke kleuren terug te brengen. Hierdoor wordt de diversiteit van de bruggen in vormgeving en bouwtijd voor de toekomstige bezoeker weer duidelijk gemaakt.

Afb. 11 De hoge spijlboogjes van brug 7 zijn nog wel aanwezig, evenals de oorspronkelijke sierkrullen. (foto auteur)

De takkenbrug

Bij brug 6 hebben de tuinmanfoto's geholpen om het oorspronkelijke beeld beter te achterhalen. Het gaat hier om de verdwenen rustieke takkenbrug, die over de vijver achter in het park lag (afb. 12). Tegenwoordig is er geen takkenbrug aanwezig, maar een zeer eenvoudige houten brug. Het is niet bekend wanneer deze vervanging is uitgevoerd. Overigens bleek uit het bouwhistorisch onderzoek de datering in het monumentenregister als een takkenbrug van ca. 1900 niet te kloppen. De oorspronkelijke brug was in de loop van de twintigste eeuw namelijk al minstens twee keer vervangen door nieuwe takkenbruggen, die lager waren. Dit is goed te zien is op foto's van de brug van de huídige heer De Kruijf, die hij in de jaren vijftig en tachtig zelf gemaakt heeft.
De gemeente heeft uitgebreid gediscussieerd of ze hier een takkenbrug zou reconstrueren. Dit zou sowieso niet de oorspronkelijke hoge uitvoering, maar een van de lage versies worden. De gemeente vindt het namelijk belangrijk de wandelroute door het park ook toegankelijk te maken voor mensen die slecht ter been zijn en een hoge brug zou een obstakel vormen in de looproute. De uitkomst van de discussie is dat de gemeente heeft besloten om niet terug te gaan naar een verdwenen situatie. In plaats daarvan wil zij een nieuwe, eigentijdse brug ontwerpen, die wel geïnspireerd is op de takkenbruggen die er ooit lagen. Het idee is om zo een nieuwe brug toe te voegen aan

Afb. 12 De oorspronkelijke hoge takkenbrug. Foto vermoedelijk vroeg twintigste-eeuws, in ieder geval vóór 1936. (archief familie De Kruijf)

de bruggencollectie van De Tempel, waaraan, zoals uit het bouwhistorisch onderzoek wel duidelijk is geworden, in de loop van de tijd telkens nieuwe bruggen zijn toegevoegd.

De toegangshekken

Objecten waarover de oude tuinmansfoto's geen nadere informatie bieden zijn de drie monumentale toegangshekken (afb. 13, en objectnummer 1, 2 en 2b op afb. 2). Het derde toegangshek, hek 2b (afb. 14), is overigens niet beschermd als rijksmonument en valt ook niet onder de complexbescherming. Dit komt doordat dit hek al vóór de aanwijzing van De Tempel als rijksmonument niet langer tot het landgoed behoorde, omdat het rond 1940 samen met het perceel waar het op staat door de heer Van Beek aan de buren is verkocht.[12]

De toegangshekken staan op gemetselde bruggen en bestaan uit een combinatie van gietijzeren kolommen en smeedijzeren vleugels en zijstukken. Een dergelijke ijzercombinatie doet, samen met de relatief sobere vormgeving,

[12] GAR, toeg.nr. 465-01, inv.nr. 1417, kaart door G.B. van Gennip, 29-3-1947.

vermoeden dat de hekken uit de tweede helft van de negentiende eeuw stammen.[13] Deze veronderstelling wordt ondersteund door de datering van de historische huisnummering zichtbaar op de drie hekken. Deze nummering bestaat uit een ingegoten letter B (afb. 15) op de linker kolom en ingegoten nummers op de rechter kolom, respectievelijk 140 (hek 2b), 141 (hek 2) en 142 (hek 1). Onderzoek in het Rotterdams archief wijst uit dat deze wijze van nummering met een B (of een A) in Overschie, dat tot 1941 nog een zelfstandige gemeente was, alleen is gebruikt tussen 1859 en 1920.[14] Van de familie Criellaert is trouwens bekend dat zij in de jaren 1870-1880 grootschalige verbouwingen aan het park heeft uitgevoerd.[15] Dit alles leidt tot de aanname dat de toegangshekken vermoedelijk ook in dat decennium in opdracht van deze familie in de tuin zijn aangebracht. Helaas heeft het onderzoek niet aan het licht gebracht door welke firma de kolommen zijn gegoten; hier ligt dus nog een vraag voor eventuele toekomstige onderzoekers.

Afb. 13 Het hoofdtoegangshek, hek 1, heeft als bekroning lantaarns, die recent vervangen zijn.

In de loop der jaren is een aantal details van de hekken gewijzigd of verloren gegaan. Zo zijn de lantaarnbekroningen van het hoofdtoegangshek, hek 1, tussen 1986 en 1999 vervangen (dus nog wel vóór de aanwijzing als rijksmonument).[16] Alhoewel ze er globaal op lijken, wijken de nieuwe lantaarns op detailniveau af van de originele. De huidige bovenkappen zijn bijvoorbeeld van metaal, terwijl ze vroeger van glas waren, waardoor het licht ook naar boven kon schijnen. Tevens ontbreken kleine gekrulde versieringen langs de randen en hadden de oorspronkelijke toppen iets andere vormen.[17] Een recentere

[13] Meijer 2002, p. 15-20.

[14] GAR, toeg.nr. 7-01, inv.nr. 1009, *Verordening op het stellen en onderhouden der nummers op de gebouwen in de gemeente Overschie*, 1859.

[15] SB4 2015.

[16] Dit is vast te stellen aan de hand van twee foto's uit Kolff e.a. 1986 resp. de beeldbank van de RCE obj.nr. 402.939.

[17] Vgl. afb. 16 en noot 21. Op de hekken 2 en 2b hebben overigens nooit lantaarns gezeten. Hier zijn de oorspronkelijke dennenappelvormige bekroningen nog aanwezig.

Afb. 14 Het derde toegangshek, hek 2b, behoort officieel niet meer tot De Tempel. (foto auteur)

wijziging die is uitgevoerd aan het hoofdtoegangshek zijn de nieuwe bevestigingen van de ijzeren brugleuningen aan de gemetselde brug.[18] De stijlen zijn niet meer direct, maar via een toegevoegde metalen plaat met moderne dopmoeren verbonden met de stukken hardsteen. Ook de kolommen en vleugels van het hek zijn nu met dopmoeren aan de brug bevestigd, in plaats van met platte moeren, welke nog wel aanwezig zijn bij de andere toegangshekken.
Als laatste heeft de kleurhistorische verkenning nog aangetoond dat de letters 'DE TEMPEL' in de donkergroene hekken vroeger niet wit, maar goud geverfd waren.[19] In het herstelplan is de gemeente voornemens de oorspronkelijke kleuren terug te brengen.

Verdwenen objecten

Wat de foto's van de familie De Kruif ten slotte nog aan het licht hebben gebracht, is dat een aantal objecten in de loop der jaren verdwenen is. Zo staat een rustiek houten bankje met takkenvormige leuningen (vermoedelijk van gietijzer, niet van hout) niet meer in de tuin. Verder hebben bruggen 5 en 7 vroeger een klein broertje gehad met precies dezelfde spijlen, kleine en grote boogjes en smeedijzeren krullen aan de uiteinden van de leuningen. Wanneer deze korte brug uit de tuin is verwijderd is niet bekend. Ook een aardig hekwerk dat tegen het koetshuis aanstond, is niet meer aanwezig.[20]

[18] In 2007 is de fundering van de brug aangepast door Putter Partners (tekeningen uit het archief van het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam). Waarschijnlijk zijn de andere wijzigingen toen ook uitgevoerd.

[19] De gouden kleur van de letters 'DE TEMPEL' was overigens ook nog te zien op een foto van de huidige heer De Kruijf uit 1982 van hek 2.

[20] Het zou nog wel eens de moeite kunnen lonen om in dit koetshuis, dat ten tijde van het bruggen- en hekkenonderzoek niet toegankelijk was, te zoeken naar mogelijk opgeslagen tuinonderdelen...!

Voorts heeft er vóór 1936 direct naast de oorspronkelijke villa een gemetselde brug gelegen (afb. 16) met dezelfde kolommen en sierelementen (dennenappels en pijlpunten) en vrijwel dezelfde lantaarns als de monumentale toegangshekken.[21] Deze brug is vermoedelijk afgebroken tijdens de bouw van het nieuwe woonhuis door de heer Van Beek rond 1936.[22]

Afb. 15 De ingegoten letter B op de linker kolom van hek 2. Dit hek heeft net als hek 2b geen lantaarns, maar dennenappels als bekroning. (foto auteur)

Conclusies

Samenvattend geven de bruggen en hekken van De Tempel een mooi voorbeeld van de historische gelaagdheid die aan functionele tuinobjecten verbonden kan zijn. Ook zij weerspiegelen de geschiedenis van het landgoed en maken, net als de tuinbeelden, een wezenlijk onderdeel uit van de verschillende tuinontwerpen die het landgoed door de jaren heen heeft gehad.
Bovendien heeft het bovenstaande onderzoek aangetoond dat bouwhistorisch onderzoek van tuinobjecten van toegevoegde waarde kan zijn naast een tuinhistorisch onderzoek. Bouwhistorisch onderzoek (en uiteraard ook kleurhistorisch onderzoek) kan verrassende nieuwe informatie opleveren over de constructies, gebruikte materialen, afwerkingen en aangebrachte wijzigingen en daardoor direct van nut zijn voor het opstellen van restauratieplannen.

Literatuur

Graauw, J. de, *Bruggen en hekken van de landgoederen 'De Tempel' en 'Nieuw Rhodenrijs' te Overschie; Bouwhistorisch onderzoek en waardenbepalingen incl. verkennend kleurhistorisch onderzoek, bouwhistorisch opnamerapport,* 2015

[21] De lantaarns op deze verdwenen brug hadden net iets meer gekrulde versieringen op de randen, maar waren verder helemaal gelijk aan die op het hoofdtoegangshek.

[22] De brug is nog te zien op opnametekeningen van architect Sutterland uit 1936 van de bestaande toestand. GAR, toeg.nr. 397, inv.nr.180

Afb. 16 De verdwenen brug naast de oorspronkelijke villa had dezelfde kolommen en sierelementen en vrijwel dezelfde lantaarns als de monumentale toegangshekken. Foto vóór 1936. (archief familie De Kruijf)

Immerseel, R. van, *Historisch onderzoek De Tempel*, Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen 1998
'In den tuin van de Tempel', in: *Rotterdamsch Nieuwsblad,* 23 sept. 1936
Kolff, E., M van der Meij, S. Tjallingii, *De Tempel, verleden en toekomst van een landgoed*, Publicatie van Werkgroep Oud Overschie en Werkverband StadsOntwerp en Milieu (SOM), Delft 1986
Meijer, P., *Hekken in Nederland*, Zwolle/Zeist 2002
SB4 Bureau voor historische Tuinen, Parken en Landschappen, *Tuinhistorisch onderzoek & waardering De Tempel & Nieuw Rhodenrijs te Overschie*, tuinhistorisch opnamerapport, 2015

Overige bronnen

Gemeente Archief Rotterdam (GAR), tegenwoordig: Stadsarchief Rotterdam
Persoonlijk archief familie De Kruijf
Beeldbank RCE
Rijksmonumentenregister

UITZONDERING OP DE REGEL

EEN AFWIJKENDE KAPCONSTRUCTIE IN LEIDEN

Edwin Orsel
gemeentelijke bouwhistoricus, Erfgoed Leiden en Omstreken

Het pand Rapenburg 23 in Leiden wordt op dit moment verbouwd van school naar appartementen. Bij de verbouwing kwamen delen van een kapconstructie in het zicht. Documentair bouwhistorisch onderzoek door Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) maakte duidelijk dat het daarbij gaat om een voor Leiden afwijkende kapconstructie en dat het hier wellicht een Amsterdamse constructie betreft.[1]

Bouwhistorisch onderzoek naar Rapenburg 23

Rapenburg 23 is een grote achttiende-eeuwse nieuwbouw die in 1767-1768 in opdracht van Matthijs Snoeck en zijn vrouw Antonia Marcus werd gebouwd.[2] In het linker geveldeel bevinden zich op de gevelhoeken gebakken jaartalsteentjes met hun initialen. Na ongeveer anderhalve eeuw als woonhuis te hebben gefunctioneerd, werd het achttiende-eeuwse woonhuis in 1922 en 1939 door de Leidse architect B. Buurman (1883-1951) grootschalig en zeer ingrijpend verbouwd tot vakschool voor meisjes.
Recent werd de school verkocht. Voorafgaand aan de planvorming voor herontwikkeling werd door Erfgoed Leiden en Omstreken waardestellend bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens dit onderzoek rees het vermoeden dat het rechtergedeelte van het achttiende-eeuwse huis wel eens ouder zou kunnen zijn.[3] Vanwege de jongere afwerking (onder andere ten behoeve van de school) was dit echter niet zichtbaar.
Tijdens de eerste fase van het herbestemmen van Rapenburg 23 tot appartementen vonden ontmantelings- en sloopwerkzaamheden plaats, waarbij allerlei bouwsporen in het zicht kwamen. Er werd bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Zoals verwacht bleek in het rechterdeel van het brede huis uit 1767-1768 een ouder huis te zijn geïncorporeerd. Op basis van de plattegrond die overeenkomt met het standaard laatzestiende-eeuwse/zeventiende-eeuwse Leidse huis, een entreehal, het metselwerk van de bouwmuren (formaat 18,5/19 x 9 x 4 cm en 10 l = 49 cm), enkelvoudige grenenhouten balklagen

[1] Dank gaat uit naar collega's Esther Starkenburg en Pieter-Jan De Vos voor de samenwerking bij het onderzoek en bij de totstandkoming van dit artikel.

[2] Lunsingh Scheurleer e.a. (red.) 1986.

[3] Zie dossier Rapenburg 23 in bouwhistorisch archief ELO.

Afb. 1 Zolder Rapenburg 23 voorzijde, met platdak uit 1922 en gedeeltelijk behouden dakvlak van de zeventiende-eeuwse kap. (foto E. Starkenburg, ELO)

zonder consoles en kap (waar verderop op terug zal worden gekomen), is dit huis globaal te dateren vanaf het midden van de zeventiende eeuw.[4]
Uit de literatuur is ook bekend dat het pand in het tweede kwart van de zeventiende eeuw grootschalig werd verbouwd door A. Rivet. In zijn eigendom ondergaat het pand een behoorlijke prijsstijging (van f.3800,- in 1625 naar f.7000,- in 1650). Bovendien bezat het pand in 1644 al twaalf haardsteden, een fors aantal. Het kan echter ook zijn dat het pand is gebouwd tussen 1650 en 1660 wanneer het in eigendom is van J. de Hulter. Bij verkoop in 1660 was de prijs doorgestegen naar f.10.000,-. Ook kaartmateriaal geeft enige indicatie over eventuele verbouwingen. Bij het vergelijken van zeventiende-eeuwse vogelvluchtkaarten, namelijk die van Bast uit 1600, Blaeu uit 1633, Blaeu uit 1649, Hagen uit 1670 en Hagen uit 1675, is een bouwkundige verandering waarneembaar tussen 1649 en 1670 met een gewijzigd achterhuis. Er heeft dus in die periode een verbouwing plaatsgevonden. Hierbij moet wel een slag om de arm worden gehouden. Het is namelijk bekend dat Blaeu zich vaak baseerde op de tekening van Bast en dus in 1633 en/of 1649 een verouderde situatie kan hebben weer gegeven.

[4] Orsel 2007a en Orsel 2007b.

Kapconstructie

Bij de grootschalige verbouwing in 1922 werd een gedeeltelijk plat dak gerealiseerd, waarbij een leugenaarkap en delen van de zijdakvlakken op hun plaats bleven. Het oudere dak bestond uit de leugenaar aan de voorzijde en daarachter twee parallelle zadeldaken met daartussen een zakgoot. Dit is nog zichtbaar op de bouwtekening uit 1922 en op een oudere tekening uit 1893.[5] Beide tekeningen geven ook enig inzicht in de oudere spantconstructie. Weergegeven worden stapelspanten, opgebouwd uit een dekbalkspant met daarop een driehoekspant met overkeepte spantbalk.

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek kwam aan het licht dat de kap, zoals die op de oudere bouwtekeningen staat, grotendeels is verdwenen. Van de linker van de twee parallelle zadeldaken is niets meer aanwezig, afgezien van enkele bouwsporen en de borstwering. Wat redelijk gaaf is behouden, is de kap van de leugenaar. Deze is samengesteld uit grenen driehoekspanten met overkeepte spantbalk, die een nokgording ondersteunen. Deze kap zal uit 1767 dateren, toen het hoekpand werd verheeld met het rechter buurpand. Van het rechter zadeldak blijkt een deel van de kapconstructie onder het rechter dakschild te zijn behouden, evenals het dakschild zelf. Ook de borstweringen zijn nog aanwezig. Ze zijn een meter hoog en steens dik (formaat 18,5/19 x 9 x 4 cm en 10 l = 49 cm). Dit muurwerk komt overeen met dat van de begane grond en verdieping in het rechterdeel.

De aangetroffen restanten van de kapconstructie zijn ouder dan de leugenaar. Dit blijkt onder meer uit de onregelmatige aansluitingen van het dakschild op de leugenaar. Voor zover nog aanwezig blijkt de kapconstructie te hebben bestaan uit minimaal vijf hoofdspanten. Deze stapelspanten waren opgebouwd uit dekbalkspanten en daarop driehoekspanten. De spantbenen van de dekbalkspanten staan in de balken van de onderliggende vloer. Het dekbalkspant heeft rechte spantbenen, die gepend zijn in de dekbalk. Opmerkelijk is de uitvoering met een borst aan de voorzijde van het spantbeen. Dit is in Leiden zeldzaam en alleen bekend van Hooglandse Kerkgracht 21 uit 1737.[6] Bij de aansluiting op het dakschild zijn dekbalk en spantbeen afgeschuind in de helling van het dakvlak. Het korbeel met borst is gepend, in de dekbalk en koud gespijkerd tegen het spantbeen. De maatvoering van de onderdelen is gelijk (19,5 x 14 cm), zodat geconcludeerd kan worden dat het een partij industrieel gezaagd hout betreft. Dit komt in Leiden globaal voor vanaf het midden van de zeventiende eeuw, met Papengracht 6 uit 1668 als een vroeg voorbeeld.[7] Met een gelipt blokkeel is de borstwering aan de spantbenen verbonden. Op de dekbalken ligt een fliering, die aan de buitenzijde iets is afgeschuind om de daksporen goed op te kunnen bevestigen. Op één van de spantbenen is een gehakt telmerk II aanwezig.

[5] Lunsingh Scheurleer 1986, p. 420.

[6] Zie dossier Hooglandse Kerkgracht 23 in bouwhistorisch archief ELO.

[7] Zie dossier Papengracht 6 in bouwhistorisch archief ELO.

Afb. 2 Zolder Rapenburg 23 voorzijde. Dakvlak met (voor zover behouden) sporen ondersteund een fliering op dekbalkspanten en een tussenspant.
(foto E. Starkenburg, ELO)

Overige merken zijn niet aangetroffen. Tussen fliering en spantbenen waren genagelde windschoren aanwezig (aftekeningen en zichtbaar op de bouwtekening uit 1922). Aan de binnenzijde heeft de fliering een groef om de vloerdelen van de flieringvloer stofvrij aan te kunnen laten sluiten. Deze oplossing is zeldzaam in Leiden en is geconstateerd in kappen tussen 1611 en 1664.[8]
Het bovenste driehoekspant (op basis van de historische bouwtekening) is nog maar voor een klein deel aanwezig. Het spantbeen (12 x 14,5 cm) staat in het dakvlak en is aan de buitenzijde van de fliering bevestigd. Dit is de originele oplossing, want het spantbeen is zorgvuldig uitgezaagd om over de fliering te vallen. Met twee gesmede nagels is het spantbeen van buiten af op de dekbalk bevestigd. Een dergelijk oplossing is in Leiden zeer ongebruikelijk. Het komt voor in middeleeuwse kappen, maar niet in jongere kappen zoals deze.[9]
Uniek voor Leiden is dat tussen de hoofdspanten ook tussenspanten

[8] Orsel 2008, specifiek p. 35. Voorbeelden van groefjes in de fliering zijn Oude Singel 106, direct na 1611, Hogewoerd 150 en 177, beide direct na 1659, Rapenburg 29, 1664, Oude Varkenmarkt 12, zeventiende eeuw en Hogewoerd 68, hergebruikt.

[9] Orsel 2009a en Orsel 2009b.

aanwezig zijn. Deze bestaan uit een recht spantbeen (9,5 x 12 cm) dat op de muurplaat staat en waar onderin een dekbalk van iets lichter formaat (17,5 x 12 cm) is gepend. Dit is een verbinding met een borst, net als bij de hoofdspanten. Een korbeel ontbreekt (en was van origine ook nooit aanwezig, want daar is geen enkel spoor van zichtbaar). Gezien het ontbreken van bouwsporen kan geconcludeerd worden dat op dit tussendekbalkspant van origine geen driehoekspant heeft gestaan. Dit tussenspant is enigszins vergelijkbaar met de in Leiden algemene hangbalkconstructie.[10] De tussenbalk zal bedoeld zijn om de flieringvloer te ondersteunen.
Ook bijzonder is de aanwezigheid van een strijkspant tegen de nog originele zeventiende-eeuwse achtergevel. Strijkspanten komen in Leidse kapconstructies niet of nauwelijks voor. Het strijkspant komt wat betreft het dekbalkspant overeen met de tussenspanten, maar op het strijkspant staat wel een driehoekspant. Dit is uitgevoerd in een lichter formaat dan de hoofddriehoekspanten.

Afb. 3 Zolder Rapenburg 23 achterzijde. Dakvlak met (voor zover behouden) sporen en een windlat, ondersteund een fliering op dekbalkspanten en een tussenspant en strijkspant.
(foto E. Starkenburg, ELO)

In het achterste deel van het rechterdakvlak is, boven de fliering, een windlat onder tegen de sporen aangetimmerd. Windlatten zijn relatief zeldzaam in Leiden toegepast. Een gedateerd voorbeeld is de al genoemde kap van Papengracht 6 uit 1668. Op de muurplaat en tegen de fliering staan rechthoekige gezaagde daksporen (4,5 x 7 cm, 29 cm h.o.h.). Deze zijn vermoedelijk oorspronkelijk.

Uitzondering

De kapconstructie van het rechterdeel is op basis van zijn hoofdopzet, materialisering in grenenhout en de archivalische gegevens globaal te dateren rond het midden van de zeventiende eeuw.
De kap heeft bovendien voor een Leidse kapconstructie een aantal afwijkende en unieke constructieve principes. Dit betreft het gebruik van

[10] Orsel 2008.

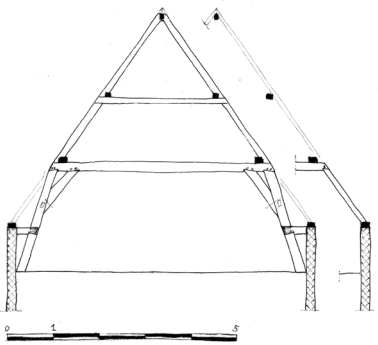

Afb. 4 reconstructie van de zeventiende-eeuwse kapconstructie van Rapenburg 23. (tekening E.D. Orsel, ELO)

tussenspanten, het toepassen van een strijkspant en het aan de buitenzijde van de fliering plaatsen van de spantbenen van het driehoeksspant. Hoe zijn deze bijzonderheden te verklaren?
Uit onderzoek naar andere kapconstructies blijkt dat dergelijke principes ook in Amsterdam zijn toegepast.[11] Zo is het tussenspant in Amsterdam in de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstaan vanuit de hangbalk.[12] Vermoedelijk is dit tussenspant bedoeld voor een betere ondersteuning van de balk, die de flieringvloer moet dragen. Deze ontwikkeling vanuit de hangbalk is in Leiden verder onbekend. Bij de Amsterdamse kappen is de plaatsing van de spantbenen van driehoekspanten aan de buitenzijde van de fliering gebruikelijk en is plaatsing aan de binnenzijde juist afwijkend.[13] In Amsterdam zijn strijkspanten ook algemeen toegepast.[14] Het lijkt daarom aannemelijk dat de kapconstructie van Rapenburg 23 is vervaardigd door een Amsterdamse timmerman.
Echter door de gildebepalingen kan een Amsterdamse timmerman niet in Leiden aan de slag. Mogelijk was de bouwheer dusdanig machtig dat hij de gildebepalingen kon omzeilen. Waarschijnlijker is dat de timmerman zijn opleiding in Amsterdam heeft gehad en zich vervolgens in Leiden als timmerman heeft gevestigd, met daarbij inschrijving als poorter en timmergildelid (mogelijk na afleggen van gildeproef). Nader onderzoek hiernaar is noodzakelijk, onder andere naar de inschrijvingen in de gildearchieven en de poorterboeken. Bekend is dat in Leiden tussen 1644 en 1646 de gildedwang was afgeschaft en dat timmerlieden ondanks het feit dat ze geen poorter waren of een proef hadden afgelegd toch in Leiden mochten werken.[15] De reden hiervoor was dat door het trage werken van de gilden in de stadsuitbreiding van 1611 het volbouwen daarvan zeer langzaam vorderde. Er is dus ook een mogelijkheid dat de kap tussen 1644 en 1646 is gebouwd door een timmerman uit Amsterdam, die op dat moment niet viel onder de gildedwang.

[11] Derksen 2010.

[12] Derksen 2010, p. 103-105 en 107.

[13] Derksen 2010, p. 104.

[14] Zie de vele voorbeelden in Meischke e.a. 1995.

[15] Posthumus 1908-1933, p. 977-978; Oerle 1975, p. 361 en Oosten 2014, p. 226.

Slotbeschouwing

Het documentaire bouwhistorisch onderzoek tijdens de uitvoering van de vergunning heeft een voor Leiden unieke zeventiende-eeuwse kapconstructie aan het licht gebracht, met mogelijk een Amsterdamse oorsprong.
Dit voorbeeld maakt weer eens duidelijk dat een waardestellend verkennend bouwhistorisch onderzoek zinvol is bij de planvormings- en beoordelingsfase, maar onvoldoende inzicht geeft in de (verborgen) bouwgeschiedenis van een pand. Bouwhistorische documentatie tijdens uitvoering is wezenlijk. Ten eerste om verlies aan unieke historische gegevens te voorkomen en ten tweede om onze kennis over het verleden te vergroten.

Literatuur

Derksen, D., 'Dachwerke der Amsterdammer Bürgerhäuser im 17. Jahrhundert', in: *Hausbau in Holland, Baugeschichte und Stadtentwicklung, Jahrbuch für Hausforschung*, band 61, Marburg 2010, p. 95-112
Lunsingh Scheurleer, Th.H., C.W. Fock en A.J. van Dissel, (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht, deel 1: Groenhazenburch*, Leiden 1986
Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland; Amsterdam*, Zwolle 1995
Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw,* Leiden 1975
Oosten, R.M.R. van, *De stad, het vuil en de beerput, Een archeologisch-historische studie naar de opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context (13de tot 18de eeuw)*, Groningen 2014, p. 226
Orsel, E.D., 'Een fraij gesicht, het Leidse huis in de zeventiende eeuw, een poging tot typologiesering', in: *Bulletin KNOB* 106 (2007a), nr. 1, p. 11-25
Orsel, E.D., 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?', in: *Dwars door de stad,* Leiden 2007b, p. 114-134
Orsel, E.D., 'Gehangen in de kap', in: *SBN Nieuwsbrief* (mei 2008), nr. 44, p. 31-35
Orsel, E.D., 'Klassizistische Dachkonstruktionen des 17. und 18. Jahrhunderts in Leiden', in: *Dachkonstruktionen der Barockzeit in Norddeutschland und im benachbarten Ausland,* Petersberg 2009a, p. 124-135
Orsel, E.D., 'The earliest development of roof construction in Leiden (NL), in: *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus 2009b, p. 1113-1120.
Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie*, 3 delen, Den Haag 1908-1933

VOORSTRAAT 54/LINDENPLEIN 2

IN NOORDWIJK-BINNEN

Michel van Dam, bouwhistoricus IDDS-Archeologie

Inleiding

In het centrale deel van de Voorstraat in Noordwijk-Binnen, op de hoek met het Lindenplein, bevindt zich het pand Voorstraat 54, een voormalige winkelwoning uit 1910. De verbouwingstekeningen uit 1910 deden vermoeden dat het pand zich vanuit twee panden had ontwikkeld, één gericht op het Lindenplein en één georiënteerd op de Voorstraat. Er was bekend dat vanuit de winkelwoning een tongewelfde kelder met kaarsnissen toegankelijk was. Maar of deze kelder slechts het laatste restant was van een voorganger, of dat er nog meer historische bouwmassa achter de gevels schuil ging was tot 2010 niet bekend. In 2010 werd een deel van de begane grond verbouwd waarbij een kleine inkijk in de bouwgeschiedenis werd gegeven. Zes jaar later werd het pand opnieuw verbouwd en kon de bouwgeschiedenis verder worden aangevuld hoewel, zoals gebruikelijk, toch vragen onbeantwoord bleven en nieuwe vragen zich aandienden. Het pand heeft geen status van monument. Beide onderzoeken waren dan ook niet verplicht maar konden worden uitgevoerd door de onbaatzuchtige medewerking van de toenmalige en huidige eigenaars, de aannemers en de bereidwilligheid van de gemeente de kosten te dragen.[1]

Noordwijk-Binnen

De dorpskern Noordwijk-Binnen ontwikkelde zich van strandwalnederzetting tot een groot dorp met stadse trekken. In 1450 werd het dorp getroffen door een zware brand. De kruidenteelt zorgde ervoor dat het dorp vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw een periode van groei doormaakte. Vanaf de zeventiende eeuw kwam daar ook de bloembollenteelt bij. De positieve economische ontwikkeling zorgde ervoor dat de bebouwing in Noordwijk-Binnen toenam. Aan de Voorstraat verrezen aanzienlijke panden, bewoond door de gegoede burgerij, en meer kleinschalige bebouwing. Ook waren er panden in gebruik als kostschool. Tot in de tweede helft van de twintigste eeuw waren veel panden in gebruik als (buurt)winkel. Door de ontwikkeling van de nabijgelegen Kerkstraat tot winkelgebied (hier werd onder andere een grote supermarkt gebouwd) transformeerde de Voorstraat zich tot een

[1] De verbouwingen werden uitgevoerd door Karakter Bouwadvies en DMP procesmanagement. Het onderzoek in 2010 werd mogelijk gemaakt en met veel enthousiasme gevolgd door Hans Borkent die helaas in 2013 overleed.

woonstraat. Toch zijn aan de verschillende, soms bijzondere, puien nog veel panden herkenbaar als voormalige winkelwoning.

Afb. 1 Het pand Voorstraat 54 in 2010. (foto M.C. van Dam)

De Voorstraat en het Lindenplein

De Voorstraat is de oudste en meest voorname straat in Noordwijk-Binnen. Het was van oudsher de straat waar zich de rijke adel en de burgerij vestigde die binnen Noordwijk belangrijke bestuurlijke functies vervulden.
Het Lindenplein was oorspronkelijk een brink en werd in de zestiende eeuw aangeduid als Marcktvelt. Hoe de bebouwing aan het plein er tegen het einde van de zestiende eeuw uitzag is bekend door een kaart die in 1592 werd gemaakt. In dat jaar werd door Wilhelmina van Schagen een proces aangespannen tegen de baljuw, schout, gezworenen en de heer van Noordwijk.[2] Op de kaart zijn het Lindenplein en de aangrenzende gevelwanden te zien. Ook de voorganger van het huidige Voorstraat 54/Lindenplein 2 staat op deze kaart weergegeven.

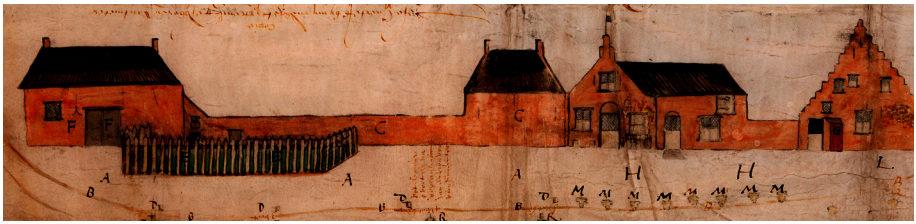

Afb. 2 Een uitsnede uit de kaart van 1592. Het pand rechts staat op de hoek van het Lindenplein en de Voorstraat. (M.C. van Dam)

[2] Het proces handelde over een aantal bomen die, volgens Van Schagen, onterecht door het dorpsbestuur waren gerooid. De bomen waren in opdracht van Van Schagen geplant. Bron: Archief Huis Offem. toegang 3.19.66. inv.nr. 868. Transcriptie: Herman Schelvis.

Afb. 3 Voorstraat 52 en 54 op een tekening uit de negentiende eeuw door de Noordwijkse leraar Lutgens. (M.C. van Dam)

In 1592 stond op de hoek van de Voorstraat en het Lindenplein een stenen pand met een trapgevel. Links in deze gevel bevond zich een entree of mogelijke doorgang naar een achterplaatsje. Het hoog in de gevel geplaatste venster rechts van de entree/doorgang lijkt te wijzen op een opkamer. Ten aanzien van de betrouwbaarheid van de weergave van het pand moeten er, vanwege de merkwaardige gevelvorm en -indeling, vraagtekens gezet worden. Wat de tekening ons feitelijk vertelt, is dat aan het einde van de zestiende eeuw een stenen pand op deze locatie stond.

Het pand

De voormalige winkelwoning heeft een nagenoeg vierkant grondvlak en omvat een deels onderkelderde begane grond, een verdieping en een zolder onder een kap met plat waarvan de dakschilden zijn voorzien van oranje sneldekkers.[3] Het pand grenst rechts aan het forse, laatmiddeleeuwse pand Voorstraat 52 en heeft de ontsluiting van het achtererfje aan het Lindenplein.

[3] Voor een uitgebreide beschrijving van de eigendomsgeschiedenis, zie Hekkens 2003, p. 238-239.

Links op de begane grond bevond zich de winkelruimte met achterliggende keuken, rechts van de gang de vijftiende-eeuwse kelder met opkamer. De indeling van de verdieping en de zolder bestond uit enkele kamers, gegroepeerd rondom de overloop bij de trappen.

Afb. 4 De voorwand van de kelder met kaarsnissen. (foto M.C. van Dam)

De bouwhistorische bevindingen

Uit de onderzoeken die in 2010 en 2016 plaatsvonden, kwam naar voren dat het huidige pand de restanten van twee oudere, deels onderkelderde panden herbergt. Eén pand was gericht op het Lindenplein, het andere op de Voorstraat. De kelder van de voorganger aan de Voorstraat is thans nog aanwezig. Het betreft een tongewelfde kelder met kaarsnissen die zijn voorzien van in stucwerk uitgevoerde (flauwe) accoladebogen. De datering van deze kelder kan op basis van de genoemde kenmerken rond het derde kwart van de vijftiende eeuw gedateerd worden. Mogelijk werd na de dorpsbrand van 1450 een nieuw onderkelderd gebouw opgetrokken. In 2010 werd geconstateerd dat de rechter bouwmuur, die gemeenschappelijk wordt gebruikt met Voorstraat 52ab, gepatineerd was en dus buitenwerk is geweest. Mogelijk dat de voorganger van het vijftiende-eeuwse huis in hout was opgetrokken en dat een druipstrook tussen dit pand en Voorstraat 52ab aanwezig was.
Het pand aan de Voorstraat werd samen met het pand aan het Lindenplein in 1652 gesloopt waarna op de oude funderingen nieuwbouw plaatsvond.[4]
De kelder aan het Lindenplein werd ingeslagen en gevuld met puin. De ouderdom van het kelderrestant dat in 2016 werd aangetroffen, kon binnen de kaders van het onderzoek niet worden bepaald, maar zoals beschreven lijkt het pand in 1592 een opkamer te hebben gehad. Het kelderrestant bevindt zich op de locatie waar op de kaart van 1592 het opkamervenster aanwezig is. Vermoedelijk werd bij de nieuwbouw in 1652 de rooilijn aan de Voorstraat

[4] Hekkens 2003, p. 238.

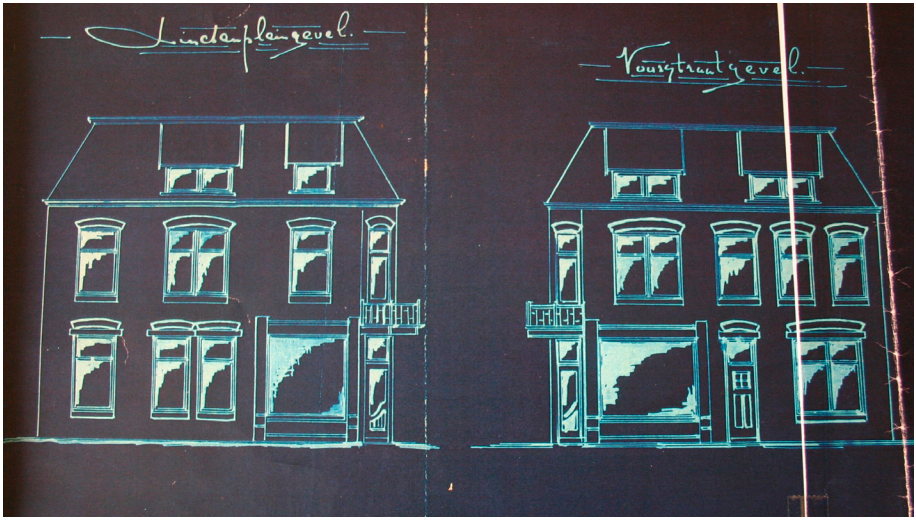

Afb. 5 Een detail van de bouwtekening door Liefferink, exterieur. (foto M.C. van Dam)

verlegd waardoor de voorgevel in dezelfde lijn kwam te liggen met de voorgevel van het buurpand Voorstraat 52ab, die in dezelfde tijd lijkt te zijn vernieuwd.[5] De indeling van het pand uit 1652 werd op de begane grond bepaald door de funderingen van de oude bouwmuren. Zo werden de wanden van de centrale gang achter de voordeur aan de Voorstraat op deze oude funderingen opgetrokken. De indeling van de begane grond bestond buiten de kelder en opkamer uit een keuken met trapportaal en waterkelder in het verlengde van de kelder/opkamer. De keuken was voorzien van een zwarte plavuizenvloer en tegelplint van Delftsblauwe tegels met zeedierdessins, de waterkelder bevond zich tegen de achtergevel.[6] Links van de gang bevonden zich een ruime voorkamer en een kamer tegen de achtergevel. De zeventiende-eeuwse indeling van de verdieping en de zolder is niet bekend.
Het nieuwe pand werd voorzien van samengestelde verdiepingsbalklagen waarbij de moerbalken in de Voorstraatgevel werden opgelegd. Voor de

[5] Aanwijzingen voor het verleggen van de rooilijn zijn de fundering van de huidige voorgevel, deze bevindt zich voor de kelderwand, en een verticale bouwnaad in de linker bouwmuur van Voorstraat 52. De voorwand van de kelder correspondeert met de locatie van deze bouwnaad. Het muurwerk links van de bouwnaad kan op basis van het baksteenformaat (23x10x5 cm, 10-lagenmaat: 65 cm) rond het vierde kwart van de veertiende eeuw geplaatst worden. Het formaat van de bakstenen rechts van de naad (19x9x4 cm, 10-lagenmaat: 45 cm) is gangbaar in 1652.

[6] De dessins zijn vergelijkbaar met J. Pluis 1998, p. 408: A04.05.02.

oplegging van de kinderbinten in het rechterdeel van het pand werden gaten in het muurwerk van Voorstraat 52ab gekapt. Het lijkt erop dat de zolderbalklaag enkelvoudig werd uitgevoerd. Het type kapconstructie is niet bekend, maar gelet op de bouwtijd en bekende zeventiende-eeuwse kappen in Noordwijk is een kap van twee of drie dekbalkjukken en nokstijl aannemelijk.

Over de achttiende-eeuwse fase van het pand is weinig méér bekend dan dat het met regelmaat werd verkocht.[7] Ongetwijfeld werd het steeds aan de eisen van gebruik en comfort aangepast, maar hier zijn met uitzondering van een fragment van een geschilderde plint, geen sporen van aangetroffen. De genoemde plint werd in 2010 op de rechterbouwmuur aangetroffen. Dat deze uit de achttiende eeuw zal dateren houdt verband met de restanten van een betengeling die over de schildering was gezet en waarop behangresten uit de vroege negentiende eeuw werden aangetroffen.
Het pand werd vermoedelijk even na 1823 aangekocht door A.J. Runckel. In 1823 kocht hij het buurpand aan, Voorstraat 52ab, en zette daar de kostschool voort die in 1732 in het pand werd gevestigd. Runckel verwierf in de jaren na 1823 alle huizen en percelen tussen de Oude Jeroenskerk en het Lindenplein. De panden Voorstraat 54 en 52ab werden op kelder- en verdiepingsniveau met

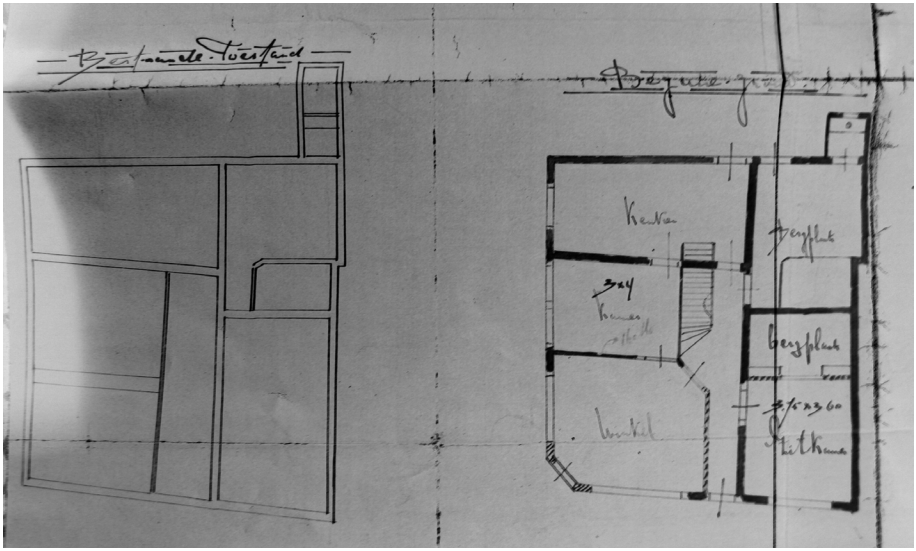

Afb. 6 Een detail van de bouwtekening door Liefferink, interieur. (M.C. van Dam)

[7] Hekkens 2003, p. 238, 239.

Afb. 7 Opname van de opkamer in de richting van de voorgevel met duidelijk zichtbaar de samengestelde balklaag. (foto M.C. van Dam)

elkaar verbonden.[8] De balklagen van Voorstraat 54 werden voorzien van een monochrome groene afwerking. Om het schilderwerk zo strak mogelijk uit te kunnen voeren werden gaten en kieren in het hout dichtgezet met papier. Onder andere een groot deel van een schoolboekencatalogus, schoolwerk (vermoedelijk) en kladwerk van Lambertus Blom, lid van de gemeenteraad rond het eerste kwart van de achttiende eeuw. Toen in 1909 het pand een winkelfunctie kreeg werden de doorgangen weer dichtgezet. Tijdens het veldwerk in 2010 zijn in de opkamer op de rechter muur, ter hoogte van de balklaag, enkele fragmenten van behangsels aangetroffen die rond het tweede kwart van de negentiende eeuw dateren.

In 1910 kreeg het pand zijn huidige voorkomen toen het werd verbouwd naar een ontwerp van de Noordwijkse bouwkundige Liefferink.[9] De tekening is niet gesigneerd, maar het handschrift is vergelijkbaar met gesigneerde ontwerpen van zijn hand. Liefferink was tevens enkele jaren actief als rentmeester, gemeenteraadslid en wethouder. Noordwijk maakte in deze tijd een periode van economische groei door. In deze tijd werden relatief veel huizen waarin een deel van de begane grond als winkel in gebruik was, verbouwd waarbij een meer strikte scheiding tussen wonen en winkel werd gerealiseerd. Liefferink ontwierp een eenvoudige winkelwoning waarbij de grootste wijzingen plaatsvonden aan de zijde van het Lindenplein, links van de gang. Op de bouwtekening is te zien dat men van plan was de nieuwe gevelindeling binnen het al bestaande muurwerk te maken. Bij de bouwhistorisch onderzoeken

[8] Sporen van doorgangen op begane grondniveau werden niet aangetroffen. Mogelijk zijn zij wel aanwezig, maar gaan zij schuil achter de pleisterlagen.

[9] Liefferink ontwierp onder meer Pension Verloop (Oude Zeeweg; dit werd gesloopt waarna het huidige Alexander Hotel werd gebouwd), De Grent 30 t/m 34, en Rembrandtweg 4 (Opduin).

Afb. 8 De vermaakte verdiepingsbalklaag. (foto M.C. van Dam)

werd echter geconstateerd dat de gevels aan de Voorstraat en het Lindenplein tot circa 1,5 meter boven verdiepingsvloerniveau waren opgetrokken met hergebruikte, zeventiende-eeuwse bakstenen. Het overige opgaande muurwerk van deze gevels betreft primair gebruikt, twintigste-eeuws materiaal.
De samengestelde balklaag in het linkerdeel werd vermaakt tot een enkelvoudige balklaag. Hiervoor werden nieuwe balken toegevoegd en ook nu werd gebruik gemaakt van secundair materiaal. De balklagen in het achterste deel van het pand werden geheel vernieuwd. De zolderbalklagen werden gekeerd om zo op de vlakke zijde, waar oorspronkelijk de vloerdelen op bevestigd waren, plafondlatten te timmeren.
Op de verdieping werd in de rechter voorkamer een klampmuur aangebracht. Achter deze klampmuur gaat thans nog één van de deuren schuil uit de tijd dat het pand met Voorstraat 52 verbonden was. De zeventiende-eeuwse kap van het pand werd vervangen door de thans nog aanwezige mansardekap. Hierdoor werd ook de zolder als woon- of verblijfsruimte bruikbaar. In 1922 vond een verbouwing plaats waarbij in ieder geval de zolderkamers werden voorzien van kraaldelen.[10]

[10] Tijdens de verbouwing in 2016 werd aan de achterzijde van een stuk kraalschroot een graffito aangetroffen met de tekst: 'W. Poortvliet vrijdag 12 mei 1922 2 uur n.m.'

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het rechterdeel van het pand tot winkelruimte verbouwd. De scheidingsmuur met ruimte tegen de achtergevel (in 1910 aangeduid met bergplaats) werd gesloopt. Om het opgaande muurwerk op de verdieping op te vangen werd een stalen balk aangebracht. In deze tijd werd ook een groot etalagevenster in de voorgevel aangebracht. Omstreeks 2010 verhuisde de kapperszaak die in het rechterdeel aan de Voorstraat gevestigd was naar Voorstraat 52. De toenmalige bewoners, de familie Borkent, verbouwden de voormalige kapperszaak tot woonunit. In 2016 werd het pand verkocht en werd er aangevangen met de verbouwing van het pand tot vijf appartementen.

Conclusie

Het relatief eenvoudige pand Voorstraat 54, op de hoek met het Lindenplein, is een interessant en waardevol object. Door de terughoudende verbouwingen in 2010 en 2016 zijn de belangrijkste bouwhistorische waarden behouden gebleven.

Literatuur

Dam, M.C. van, ongepubliceerde onderzoeksgegevens juli 2010, Noordwijk
Hekkens, W.Th.J.M., J.L Salman en H. Salman (red.), *Aan zee en op de geest, een nieuwe geschiedenis van Noordwijk*, Noordwijk 2011
Meijer, T., *Straatnamenboek van Noordwijk*, Hilversum 1992
Orsel, E.D., *Bodemonderzoek in Leiden 20. Rijswijkers in Leiden, algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*, Leiden 2007
Pluis, J., *De Nederlandse tegel, decors en benamingen*, Leiden 1998
Schelvis, H.A., F.W. 't Hooft en W.Th.J.M. Hekkens, *Van karrenspoor tot klinkerweg*, Noordwijk 2003

Andere bronnen

Erfgoed Leiden en Omstreken, beeldbank
Privé-archief familie Borkent

DE OLV-KATHEDRAAL VAN DOORNIK

PROMOTIEONDERZOEK VAN JEROEN WESTERMAN

Op 8 december 2016 promoveerde Jeroen Westerman aan de Universiteit Leiden op zijn onderzoek naar de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik. Ten overstaande van een overvolle zaal van belangstellenden hield hij voorafgaande aan de ceremonie op een heldere en onderhoudende wijze het zogenaamde 'lekenpraatje'. Hierin legde hij aan zijn publiek uit dat zijn onderzoek uit drie delen bestond, te weten: de bouwgeschiedenis, de maatschappij in Doornik rondom de tijd van de bouw (de historische context) en de totstandkoming van het ontwerp (waarom ziet de kerk er uit zoals hij er uit ziet).
Bij zijn introductie van de kerk wees hij het publiek op uitzonderlijke onderdelen zoals de apsidiale transeptbeëindigingen. Samen met de koorbeëindiging, die ook apsidiaal is, vormen ze een drieapsidenaanleg (ook wel 'een klavertje-drie' genoemd). Dergelijke triconchale plattegronden

Jeroen Westerman tijdens zijn promotie.

werden vanaf de vroegchristelijke tijd vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken en reliekenkapellen toegepast, zoals in de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Santi Apostoli in Rome. In Doornik symboliseerde het gebruik ervan het eerbiedwaardige vroegchristelijke verleden van deze kerk. Daarnaast representeerde het, vanwege de sterke link van triconchale plattegronden met funeraire architectuur, ook zijn als stichter vereerde patroonheilige Eleutherius (circa 455-circa 531). Deze was in de Merovingische tijd bisschop geweest van een zelfstandig bisdom Doornik. Van de zevende tot de twaalfde eeuw werd het bisdom bestuurd door een bisschop die in Noyon werd gekozen. Door de verering van Eleutherius als patroonheilige kreeg de Doornikse kathedraal een hoeder van zijn bisschoppelijke status en daarmee een pleitbezorger voor de terugkeer van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop.
Een andere bijzonderheid van de kerk waar Westerman zijn publiek op wees was de symbolische ordening van de vijf kerktorens in een zogenaamde 'quincunx' (vier transepttorens die een centrale vieringtoren omringen). Deze maakt zichtbaar dat de kerk wordt gezien als de aardse voorafbeelding van het Hemelse Jeruzalem, de heilige stad die in de middeleeuwse kunst veelvuldig werd afgebeeld met een quincunx. De combinatie van de twee bovenstaande prestigieuze schema's is zeer zeldzaam in middeleeuwse kerkarchitectuur.
Een hoofdthema van het onderzoek waren de belangrijke conceptwijzigingen in de bouwgeschiedenis van de kerk, die ook aan bod kwam tijdens de openbare verdediging. Jeroen Westerman werd door een van de opponenten, prof. dr. Thomas Coomans van de Katholieke Universiteit Leuven, aan de tand gevoeld over zijn stelling dat in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik zich de ongebruikelijke situatie voordoet dat de gewelven vóór de dakstoel zijn gebouwd, maar Westerman wist zijn standpunt helder te beargumenteren. De dakstoelen van het transept voegen zich naar de gerealiseerde gewelven en steunen hier ook op. Ze zijn dus pas na de bouw van de gewelven gerealiseerd. De algehele consensus was dat Westerman met zijn proefschrift een belangrijke bijdrage aan de wetenschapsgebieden van de bouw- en architectuurhistorie heeft geleverd en dat hij daarnaast interessante inzichten heeft geleverd over de maatschappelijke invloeden rondom de bouw van een middeleeuwse kathedraal. Dit beknopte verslag doet geen recht aan het 'magnum opus' van Jeroen en het is daarom ook de geïnteresseerden aan te raden om zijn proefschrift te lezen.

Jacqueline de Graauw

GEZOCHT: WEBMEESTER(S) M/V

Gezocht webmeester(s), m/v

De website www.bouwhistorie.nl is een onmisbaar platform voor de Stichting Bouwhistorie Nederland. Hij is aardig gevuld, het noodzakelijke staat erop, aan de technische kant is de site up-to-date. Maar er is nog meer mogelijk dan wat er nu mee gedaan wordt.

Na precies tien jaar de zorg te hebben gedragen voor het electronisch wel en wee is het tijd dat ik het stokje aan één of enkele enthousiastelingen doorgeef. Nieuwe webmeesters zouden zowel inhoudelijk als technisch het beheer volledig op zich moeten nemen, na een inwerkperiode.
Uiteraard kijkt het SBN-bestuur mee. De hardcore-kant van het systeem is in handen van een uitstekende specialist. Deze is altijd benaderbaar bij vragen, net als ikzelf.
Belangstelling? Neem contact op: john@veermanbouwhistorie.nl

John Veerman

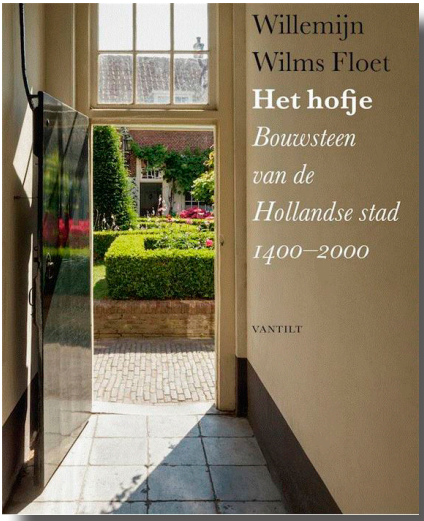

Willemijn Wilms Floet, *Het hofje: Bouwsteen van de Hollandse stad 1400-2000*, Nijmegen 2016. ISBN 978-94-6004-214-0, 240 pagina's, € 29,50.

De nieuwste publicatie over hofjes is een fraai uitgegeven en heerlijk kijkboek. Maar het is zeker niet het eerste boek over hofjes. Al in 1943 schreef D.P.M. Graswinckel er in de Heemschutserie over. Daarna volgden andere boeken over zowel hofjes als geheel als over afzonderlijke hofjes. De fascinatie komt volgens de auteur van dit nieuwe boek door de: 'besloten groene woonomgevingen met kleine huizen rond een binnentuin, waar een gezamenlijke ingang de verbinding met de stad vormt'. Dat deze woonvorm al eeuwen bestaat, duidt volgens haar op de grote aantrekkingskracht die het hofje als woonvorm uitoefent en roept de vraag op 'wat het geheim is van deze toepassing' (p. 25). Op dit onderzoek is ze in 2014 gepromoveerd bij de TU Delft. Aangevuld met extra katerns met foto's en voorzien van veel zelfgemaakte tekeningen is haar proefschrift nu als publieksuitgave verschenen.

Deze studie gaat niet over alle nog circa 150 bestaande hofjes in heel Nederland, maar beperkt zich tot de hofjes in de acht steden van de huidige 'Randstad Holland'. Daar hebben er in totaal ooit 214 bestaan en resteren er nog 97. Deze op zich intrigerende inperking is een voortvloeisel van het bij de TH Delft lopende onderzoeksproject *Mapping Randstad Holland*. Buiten de Randstad werd niet getreden. Aldus werd wel de in 1940 sterk verwoeste stad Rotterdam meegenomen, maar bleven noordelijke Hollandse steden zoals Hoorn en Alkmaar (met acht hofjes) buiten beschouwing. Niet-Hollandse hofjes, waar Graswinckel nog een apart hoofdstuk aan wijdde, ontbreken geheel. Op de bespreking van de stad Utrecht – geen Holland, wel Randstad – blijkt uiteindelijk bezuinigd te zijn. Dat is jammer zowel voor de kleine tien Utrechtse hofjes als voor de ruim twintig in stad Groningen veel verderop. Of die vergelijkbaar zijn of afwijken van de hofjes in Holland komen we niet te weten.

Pas in tweede instantie blijkt ook dat het niet gaat om een overzicht van alle randstedelijke hofjes, maar om het hofje als 'bouwsteen van de Hollandse stad'. Dat is vermoedelijk de reden dat het Heilig Geesthofje in Naaldwijk, hoewel midden in de Randstad gelegen, ontbreekt omdat het in een dorp ligt. De hofjes in Den Haag doen echter volop mee, ondanks het feit dat de residentie pas in 1811 stadsrechten kreeg. Deze zelfopgelegde beperking illustreert de belangrijkste tekortkoming van dit boek. Dit bij uitstek historische onderwerp wordt geperst in de dwangbuis van het moderne concept van de 'Randstad'. Dat schuurt des te meer, omdat de uitkomsten van dit onderzoek – het geheim achter de toepassing – ter inspiratie wordt aangeboden aan hedendaagse architecten. Deze zucht tot 'valorisatie' – wat kan een (historisch) onderzoeksonderwerp voor de huidige maatschappij aan meerwaarde opleveren – is ook de reden van de nogal geforceerde constructie van het opnemen van negentiende-eeuwse voorbeelden. Hetzelfde geldt voor de nogal gezochte afsluiting met enkele hedendaagse hofjes, zoals op de Mariaplaats te Utrecht. Terzijde dient daarbij opgemerkt worden dat de architect Bob van Reeth zich daarbij niet door het concept hofje, maar door het concept klaustraal huis heeft laten leiden.

Juist het voor de hofjes als groep kenmerkende tijdsbepaalde karakter krijgt niet de uitwerking die het verdient. Deze woonvorm vloeide voort uit de sociale zorg van de kerk, onder meer in de vorm van begijnhoven, zoals er daarvan nog vele in Vlaanderen te vinden zijn. Het is niet voor niets dat ze aldaar, maar ook in stad Groningen, geen hofjes heten, maar nog steeds godshuizen. Met de reformatie kwam in de Republiek een einde aan deze 'paapse' verworvenheden. Slechts enkele van deze bestaande complexen werden omgebouwd, zoals het Amsterdamse begijnhof. Vervolgens namen in feite vooraanstaande en sociaal bewogen burgers de taak van kerk over en stichtten ze de overgrote meerderheid van de hier in dit boek centraal staande hofjes. Met de opheffing van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden na de Franse tijd kwam een definitief einde aan deze specifieke vorm van weldadigheid. De tijdspanne in het ondertitel van het boek zou daarom heel goed ingeperkt kunnen worden van 1400-2000 naar 1568-1814. De historische context had beter uitgewerkt moeten worden, al was het maar ten dienste van de historische bewustwording van de huidige generatie architecten in opleiding.

Wat het boek aan geschiedverhaal te kort komt, wordt ten dele gecompenseerd door het vele inzichtelijke tekenwerk dat doorgaans in boeken met een historische benadering node wordt gemist. Het tekenwerk begint met overzichtskaarten van de acht steden op basis van de kadastrale kaart van 1832, met daarin alle verdwenen en bestaande hofjes. Het hoofdstuk heet 'het hofje op de kaart' en wordt afgesloten door een onderlinge vergelijking van de steden die er in eerste instantie veelbelovend uitziet. Het is een dappere poging om een architectonisch fenomeen meer kwantitatief te presenteren. Toch valt bij nader inzien het verklarend vermogen van dit intrigerend overzicht (p. 82) tegen omdat er maar weinig correlaties blijken te zijn.

Interessant en vernieuwend is de bestudering van de configuraties van het

hofje ten opzichte van het bouwblok. Het 'tekenend analyseren' dat zo kenmerkend voor dit boek is, komt hier het best tot zijn recht. Vervolgens worden op deze wijze de verbindingen tussen stad en hof geanalyseerd, waarna een grafische presentatie van de configuratie van het hofje, de omvang, de verhoudingen en de dichtheid volgen (p. 119-122). Vooral dit onderdeel, met het overzicht van de aangetroffen configuraties is verfrissend omdat het nu eens niet uitmondt in een beschouwing over typologische ontwikkelingen. Dat laatste leidt doorgaans tot een beperkt aantal typen hofjes, terwijl hier juist een grotere bandbreedte aan varianten blijkt. De consequentie van dit detailniveau is wel dat er zo meer verschillen dan overeenkomsten zichtbaar worden. Deze analyse resulteert in een overzicht in tabelvorm van de ontwerpprincipes van het hofje (p. 138-139). Dat brengt in herinnering dat in het begin van het boek 'het architectonisch ontwerp van de hofjes centraal' was gesteld. Het boek wil zich daarmee onderscheiden 'van de talloze sociaalhistorische publicaties over dit onderwerp' (p. 28).
Deze zoektocht om de achterliggende ontwerpprincipes in beeld te brengen, gaat evenwel gepaard met de nodige serieuze methodologische problemen, al is het maar vanwege de vraag of er wel altijd sprake is geweest van expliciete ontwerpprincipes en of die gedurende de hele periode wel zo onveranderlijk en universeel zijn gebleven. Daarnaast impliceert ontwerpprincipes ook een ontwerper en hoeverre was daar toen werkelijk altijd sprake van? En wat was de invloed van de stichter dan wel van het beschikbare bouwterrein? Het verleden was verre van statisch en de invloed van het ontwerp is minder groot dan de auteur ons wil laten geloven. In deze geabstraheerde vorm laadt de schijn op zich dat hedendaagse ontwerpwil terug geprojecteerd wordt.
Waar sterk naar ontwerpprincipes gezocht wordt, komen we in detail maar weinig te weten over de gebouwen zelf. Aan de indeling van de woningen zelf wordt zeer summier aandacht geschonken. Over de bouwwijze, de constructie, de inrichting, de plaats van trap, schouw, deur en de vensters leren we heel weinig. Details van de huizen en de constructies ontbreken geheel. Het is dan ook duidelijk geen bouwhistorisch boek.
Er ligt een sterke focus op de architectonische representatie, zoals blijkt in hoofdstuk vier, waarin ruim dertig hofjes grafisch gepresenteerd worden, met uitgewerkte plattegronden en soms fraaie isometrische tekeningen. Hoewel mooi in de uitwerking, stijgt het nergens boven een basale vorm van documentatie uit. De bijbehorende tekst doet daar weinig aan af. Hier en daar zijn nogal vreemde uitschieters te lezen, zoals bij het Haagse Hofje van Nieuwkoop waar beweerd wordt dat architect Pieter Post in zijn ontwerp naar een mausoleum verwijst. Vervolgens wordt enkel op basis van een overeenkomst in de buitenmaat van het hofje een verder niet onderbouwde vergelijking gemaakt met de ommuurde begraafplaats naast de Dom van Pisa.
In het laatste hoofdstuk wordt een poging gewaagd om op grond van 'hofjesachtige' voorbeelden een brug naar het heden te slaan. Een aantal sociale woningbouwcomplexen met een groene kern, maar met een totaal andere wordingsgeschiedenis, figureren daarin. Analogie op basis van vorm

is daarbij het leidsnoer om een niet werkelijk bestaande continuïteit te suggereren.
Concluderend gaat het om een fraai uitgevoerd boek dat in foto's en vooral in tekeningen een lekker makend overzicht geeft van hofjes in acht (huidige) steden in de randstad, maar bij lezen minder oplevert dan je over hofjes zou willen weten. Het jaloersmakende tekenwerk komt door zijn zeer beperkte historische inbedding en het ontbreken van de bouwhistorie onvoldoende uit de verf. Wel zet het je aan het denken over hoe een (bouw)historisch onderbouwd boek over het Nederlandse hofje er wel uit zou moeten zien. Daarin zouden deze huisjes in verband gebracht kunnen worden met het wonen in hun tijd en vergeleken met andere kleine huisjes, zoals de zeventiende-eeuwse Leidse wevershuisjes. Ook zal opnieuw de vraag gesteld moeten worden of het hofje werkelijk een bouwsteen van de (Hollandse) stad is geweest, of dat er meer bouwstenen waren en dat eerder de stadsontwikkeling leidend was en het hofje volgend.

RS

Berg, Ton van den, & Ad van Liempt, *Van stadsie tot Stad/Utrecht 1950-1975*, Wbooks, Zwolle 2017. ISBN 9789462581869, gebonden, p. 128, € 24,95. Het boek is in samenwerking met het Utrechts Archief tot stand gekomen. In de jaren vijftig van de vorige eeuw slaat Utrecht een nieuwe weg in: die van de vooruitgang! Het Centraal Station moet verdwijnen evenals de hele stationswijk, de Catharijnesingel wordt deels gedempt en een hypermoderne betonkolos verschijnt: Hoog Catharijne. Er verschijnen nieuwe wijken: Hoograven, Kanaleneiland en Overvecht. Maar dan richt het centrum zich op: de stad wordt autoluw gemaakt, overal komen er terrassen, een wonderlijke transitie in beeld gebracht en beschreven.

Dessing, René Chr.W., *Haagse en Leidse buitenplaatsen. Over landelijke genoegens van adel en burgerij*, Uitgever Kantoor Verschoor Boekmakers, Heemstede 2016. ISBN 9789082589306, paperback, € 19,95.
De buitenplaatsen in de wijde omgeving van Den Haag en Leiden, gesticht tussen de zeventiende en twingtigste eeuw door de meer draagkrachtigen, waren vooral bedoeld om in de zomer te genieten van het leven buiten de stad. De auteur belicht deze lustoorden van weleer en geeft een overzicht van circa veertig buitenplaatsen in Zuid-Holland, vooral in de driehoek Den Haag-Wassenaar-Leiden, maar ook langs de Vliet, in Warmond en de Bollenstreek. Architectuur- en tuingeschiedenis krijgen een plaats maar ook andere historische of economische zaken worden belicht. Daarnaast bevat dit boek informatie over de huidige functies van de buitenplaatsen: museum, locatie voor activiteiten, natuur- of tuinexcursies, concerten, en meer.

Franken, René, Bart Klomp & Saskia Minjon, *Kasteel Geldrop. Een edel verleden,* Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2016. ISBN 9789053455180, gebonden, p. 156, € 24,95.
Het jaar 2016 was voor het bestuur van Stichting Kasteel Geldrop de aanleiding om het 400-jarig bestaan van het huidige kasteel te vieren met onder meer de uitgave van dit boek. Het kasteel ligt al sinds de veertiende eeuw tussen het centrum van Geldrop en het beekje de Kleine Dommel. De vier muurankers op de gevel van het kasteel markeren 1616, het jaar van de wederopbouw van het kasteel nadat het ruim honderd jaar eerder door de Geldersen was verwoest. Markante bewoners passeren de revue: bisschop Ophovius, gevlucht uit Den Bosch, na inname van die stad door Frederik Hendrik van Oranje; de bereisde Hubertus Paulus Hoevenaar, die het kasteel zijn huidige vorm gaf; de nazaten van burgemeester Henri van Tuyll van Serooskerken, die de dochter van Hoevenaar trouwde en die tot 1974 op het kasteel bleven wonen.

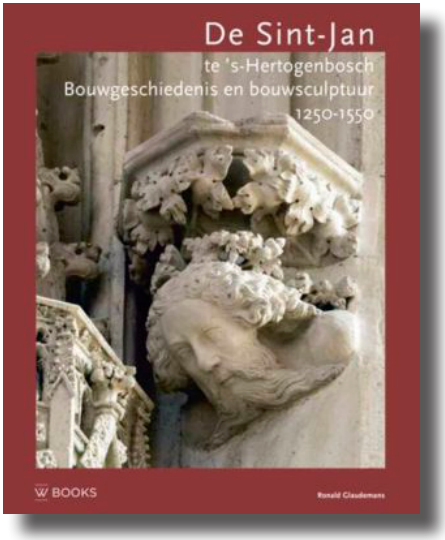

Glaudemans, Ronald, *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en Bouwsculptuur 1250-1550*, Wbooks, Zwolle 2017. ISBN 9789462580114, gebonden, p. 320, € 39,95.
Op 18 april 2017 promoveerde Ronald Glaudemans aan de universiteit van Nijmegen op het onderwerp wat hem sinds zijn kinderjaren heeft geboeid: de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch, de meest gedecoreerde middeleeuwse kerk in de lage landen. Hij werkte sinds 2001 als bouwhistorisch begeleider van de al in gang gezette restauratie en sinds 2008 als gemeentelijk bouwhistoricus. Hij deed zelf niet alleen bouwhistorisch onderzoek, maar ook archief- en kunsthistorisch onderzoek, verdiepte zich in de archeologie en de mogelijkheden van 3D presentaties. Vooral de bouwsculpturen en hun datering hadden zijn aandacht en daarvan zijn meer oorspronkelijke exemplaren bewaard gebleven dan aanvankelijk werd gedacht. Het bewijs van zijn diepgaande interesse is wel het feit dat hij zich als onbezoldigd vrijwillig conservator enorm sterk maakt voor het behoud van het Sint-Jans museum 'De Bouwloods'. Dit alles heeft geresulteerd in een zeer grondig, omvangrijk en prachtig geïllustreerd proefschrift, dat met medewerking van de RCE, de universiteit van Nijmegen en de gemeente 's-Hertogenbosch tot stand kwam.

Immerseel, Ronald van, & Peter Verhoeff, *Statig Beetsterzwaag. Parklandschap rond een Fries dorp*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2016. ISBN 9789053454978, gebonden, p. 128, € 24,95.
Rond de Friese dorpen Beetsterzwaag en Olterterp ligt een uniek eeuwenoud parklandschap, ontstaan als ontginning vanuit het Koningsdiep. Momenteel bestaat het uit een afwisseling van voormalige hooilanden, restanten van het vroegere veen- en heidelandschap, uitgestrekte bossen, waterpartijen en imposante lanen, rond een groot aantal landgoederen en buitenplaatsen. Het boek is feitelijk een landschapsbiografie en via gesprekken met vijf eigenaren en beheerders komt de verbondenheid van de inwoners en betrokkenen bij de instandhouding van dit prachtige cultuurhistorische erfgoed naar voren.

Jonkhoff, Laura & Wileke Jeeninga, *Villa Alewijn*, Bas Baltus publicatiestichting 2016. ISBN 978907685198, paperback, € 22,50.
Op nummer 26 aan de Grote Oost in Hoorn is een bijzonder hoog en breed pand te zien, met een opvallende voorgevel, ontworpen in 1865 door Adrianus Bleys. In de tuin bevindt zich een sierlijke negentiende-eeuwse kapel in neogotische stijl, nu een B&B.

Bij een recente verbouwing bleek het pand oorspronkelijk uit twee huizen te hebben bestaan, met bouwsporen uit de vijftiende eeuw.

Kooijmans, Tim, *Tulpenburgh. Buitenplaats aan de Amstel*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2016. ISBN 9789053455081, paperback, p. 96, € 14,95.
Een uitgave (no. 7) in de reeks Nederlandse Kastelen over de geschiedenis van de buitenplaatsen aan de oevers van de Amstel. In zeventiende en achttiende eeuw waren er wel zestig, waarvan er maar drie zijn overgebleven. Sinds 2015 is er een nieuwe buitenplaats gerealiseerd op de locatie van een van de gesloopte buitens. Het boek geeft een inkijk over de bijzondere bewoners en bezoekers van de voorgaande buitenplaats.

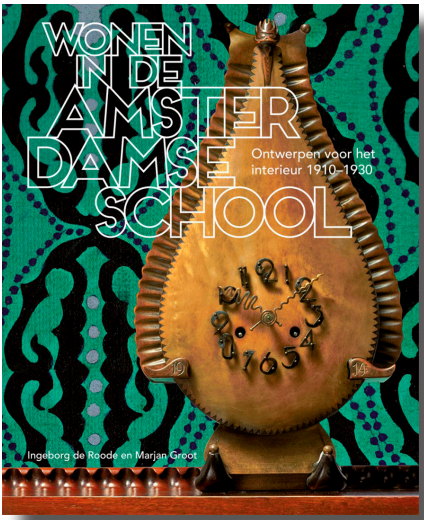

Roode, Ingeborg de, & Marjan Groot (red.), *Wonen in de Amsterdamse school. Ontwerpen voor het interieur 1910-1930*, Uitgeverij Thoth, Amsterdam 2016. ISBN 9789086866982, p. 304, gebonden € 32.50, paperback € 24,95.
De uitgave verscheen n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling in het Stedelijk Museum Amsterdam. De nadruk ligt niet op de interieurs als zodanig maar op de meubelen, lampen, klokken en andere voorwerpen die vervaardigd werden om het interieur mee in te richten. Jammer genoeg is de verbintenis tussen ruimtelijke context, of zaken als gordijnen en behang onderbelicht gebleven.

Liagre Böhl, Herman de, *Rumoer aan de Amstel. Het Amsterdamse stadhuis en het Muziektheater*, Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2016. ISBN 9789059374461, p. 176, € 29,99.
De opdrachtgevers van deze monografie, de Wim Polakstichting en het Genootschap Amstelodamum, kozen een auteur die zich als historicus heeft gespecialiseerd in politieke biografieën en naoorlogse stadsvernieuwing. In zes thematisch en chronologisch georganiseerde hoofdstukken belicht hij de achtergronden van de steeds terugkerende 'stadhuisdiscussie', waarbij naar voren komt hoe nauw politiek en architectuur met elkaar verbonden zijn.

Meurs, Paul & Marinke Steenwijk, *Reuse, redevelop and design. How the Dutch deal with Heritage*, Nai010, Rotterdam 2017. ISBN 9789462083585, Engelstalige uitgave, paperback, p. 112, € 24,95.
Waar leegstand is, is ruimte voor nieuwe ontwikkelingen. De auteurs beschrijven in dit boek twintig verschillende projecten waarbij een nieuwe en andere verrassende functie is gevonden, met essays over de regelgeving voor erfgoed, financiering en plannenmaken. De creatieve manier waarop deze

zaken in Nederland worden aangepakt vindt al in diverse landen navolging: OMA in Italië, West 8's in Rusland, Mecanoo's in de USA en Maurer's in China.

Mourik, Martin Jan van, *Het Philips van Kleefbolwerck (anno 1509) in Ravenstein*, uitgever Stichting Vestingwerken Ravenstein 2016. ISBN 978 90 82513004, € 20,-.
Een verhaal in de ik-stijl vorm over ontdekking en beleefbaarmaking (?) van een vestingwerk uit steen en aarde, naar oud-Italiaans model uit 1509, opgeblazen in 1544. In 1621 werd het geheel bedekt met een aarden bastion naar Nederlands model. In 1987 trof de auteur muren en gewelven aan die duidden op een bijzonder bouwwerk. Door regels voor het 'bodemarchief' was het moeilijk een goed overzicht te krijgen, maar de opgravingen in 2013 en later brachten in elk geval de uitgang van de geschutkelder aan het licht.

Pasveer, Annet, & Arjan Bronkhorst, *F. A. Warners, Amsterdam School,* uitgever Architectura & Natura, 2016. ISBN 9789461400543, gebonden, p. 214, € 49,50.
Dit tweetalig uitgegeven boek met schitterende foto's van Arjan Bronkhorst, is de eerste publicatie over de Amsterdamse architect Philip (F.A.) Warners. Hij vervulde in het interbellum een pioniersrol bij de introductie van het luxe appartementencomplex in zijn stad. Een aantal van zijn ontwerpen: Westhove, Loma, De Steenhoek en Oldenhoeck zijn uitgebreid vastgelegd, met originele tekeningen en plattegronden. Daardoor geven ze een nieuwe kijk op de periode van de Amsterdamse School. Warners werkte samen met bekende beeldhouwers en meubelmakers die lampen, stoelen, klokken tot liften en trappenhuizen mede ontwierpen.

Stoutenbeek, Jan & Paul Vigeveno, *Gids van Joods erfgoed in Nederland*, Uitgeverij Bas Lubberhuizen, Amsterdam 2016. ISBN 9789059374508, paperback, p. 496, € 39,99.
De auteurs beschrijven vele gebouwen, monumenten en objecten die te maken hebben met de joodse cultuur, religie en geschiedenis, geordend per streek en plaats. Op basis van veel en gedegen onderzoek komen regionale verschillen aan bod, geïllustreerd met historische afbeeldingen, foto's en stadsplattegronden.

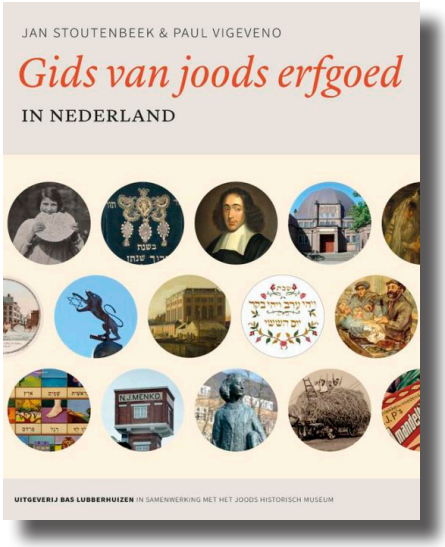

Wielinga, Rudolf, *Tuinhuizen in Fryslân. Theekoepels en priëlen*, Friese Pers Boekerij, Leeuwarden 2016. ISBN 9789033004247, gebonden, p. 160, € 24,95.
De auteur kruiste heel Friesland door om de

theekoepels en priëlen in de tuinen van voorname huizen in deze provincie vast te leggen. Hij vermeldt ook de gebouwtjes (in de achttiende eeuw meest uit baksteen, in de negentiende vaak uit hout) die al eerder waren afgebroken. Zo legde hij een belangrijk stuk Fries erfgoed vast voor de toekomst.

Wilmer, C.C.S, *De getekende stad. Utrecht in tekeningen 1900 - 2000,* Samenwerkingsproject van Het Utrechts Archief en uitgeverij Matrijs, Utrecht 2016. ISBN 9789053455074, gebonden, p. 360, € 49,95.
Het boek bevat een keuze van vierhonderd tekeningen uit Het Utrechts Archief, vervaardigd door negentig verschillende kunstenaars. Samen geven ze een veelkleurig en verrassend beeld van de ontwikkeling van Utrecht in de twintigste eeuw, van rustige provinciestad tot één van de grootste steden in het land. Het boek is thematisch ingedeeld naar locatie, waarbij elk thema apart ingeleid wordt, gevolgd door een beschrijving van de tekeningen.

REDACTIE EN KOPIJ

Redactie Nieuwsbrief

hoofdredacteur
drs. A. (Annemiek) te Stroete
e-mail: annemiektestroete@gmail.com

redactieleden
ing. P.J. (Patrick) Bosman
e-mail: info@patrickbosman.nl

drs. A.K. (Agnes) Hemmes
e-mail: a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

J.A. (Jeroen) Nipius
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

M. (Mariël) Urbanus MA
e-mail: mariel.urbanus@gmail.com

Kopij/Reacties

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur: annemiektestroete@gmail.com

We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.
De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline voor het volgende nummer:

1 oktober 2017

Op de omslag: *Badkamer in het jachthuis Sint-Hubertus (foto Bert Muller, BMbeeld; zie verslag pag. 12).*

Achterzijde omslag: *Detail hek landgoed De Tempel (detail foto pag. 51).*

ISSN 1872-602X